

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vermeerderd en verrijkt: de eerste gravures van de Leidse universiteit naar Jan Cornelisz. van 't Woudt beschouwd vanuit een stedelijke context 1609-1716

Maris, C. van

Citation

Maris, C. van. (2024, May 30). *Vermeerderd en verrijkt: de eerste gravures van de Leidse universiteit naar Jan Cornelisz. van 't Woudt beschouwd vanuit een stedelijke context 1609-1716*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3759702>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3759702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 4. Ontwerper, graveur en uitgever: afzetmarkt en netwerk

4.1 INLEIDING

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat, is welke personen of werken uit de kring van de makers en de uitgever van invloed waren op het ontstaan, het ontwerp en de functie van de vier prenten. Om deze baaierd van gerelateerde vragen te beantwoorden wordt in dit hoofdstuk uiteengezet wie Cloucq, Willem van Swanenburgh en Woudanus waren; welke relaties zij hadden en uit welke personen hun netwerken bestonden. Zoals bekend, hebben de atelierpraktijken en de onderlinge relaties (of beroepsmatige overlappingsen) van wetenschappers, kunstenaars, graveurs en uitgevers in de afgelopen decennia meer aandacht gekregen. Daarnaast volgt een chronologisch overzicht van het fonds van Cloucq en het oeuvre van Woudanus en van Van Swanenburgh. Zoals we zullen zien, bestond dit omvangrijke netwerk uit tal van personen die goed met de academische instellingen bekend waren en belang hadden bij het verbeelden ervan. Van groot belang in dat verband blijkt de voortrekkersrol van de familie Van Swanenburgh, waarmee Woudanus, zoals we zullen zien, nauw verbonden was.

4.2 ANDREAS CLOUCQ

Boekverkoper en uitgever Andreas Cloucq (ca. 1580-1641) werd geboren in Leiden.⁴¹⁶ Hij was de zoon van Henric Cloucq, afkomstig uit Antwerpen, en actief als Leidse boekverkoper en uitgever in de periode 1599-1638. Zijn fonds behelst meer dan zestig uitgaven, waarvan verschillende in verband kunnen worden gebracht met een academisch netwerk.⁴¹⁷ Zo gaf hij al vroeg werken uit van Meursius en Heinsius.⁴¹⁸ Rond 1606 woonde Andreas in een huis aan de zuidzijde van de Houtstraat, vier huizen verder vanaf het Rapenburg, waar hij een winkel met een drukkerij bezat.⁴¹⁹ De Houtstraat is een zijstraat van het Rapenburg en ligt naast het Prinsenhof (het huidige Rijksmuseum van Oudheden) dicht bij het Academiegebouw, de Faliëde Bagijnhof en de Pieterskerk, in een buurt waar meerdere winkels van uitgevers waren gevestigd. Via het water van het Rapenburg was de winkel goed bereikbaar voor klanten en leveranciers. In de buurt van de Houtstraat woonden in Leiden de meeste boekverkopers, uitgevers en daaraan verwante beroepsgroepen.⁴²⁰ Zij waren uiteraard talrijk in een universiteitsstad als Leiden: uit de periode 1567-1617 zijn meer dan zeventig namen van boekdrukkers en boekverkopers bekend.⁴²¹ De gevel van zijn pand was voorzien van een uithangbord met zijn drukkersmerk met het motto *Sub signa angeli coronati* (Inden gekroonde engel) met een voorstelling van een engel, afgebeeld ten voeten uit, die met een wijsvinger omhoog wijst en met de andere hand een palmtak vasthoudt.⁴²²

⁴¹⁶Ledeboer 1872, p. 243; Briels 1974, p. 244; Otterspeer 2000, p. 180, p. 439. Over zijn samenwerking met J. le Maire: Breugelmans 2003. Samenwerking met H. van Haestens: Kemper 2021; Hoftijzer 2008, p. 252. Voor een overzicht: Tolsma 2016, pp. 148-162.

⁴¹⁷Voor een overzicht van het fonds zie STCN.

⁴¹⁸Meursius, J. *De gloria liber unus*, Leiden: A. Cloucq, 1601; Meursius, J., *Poemata*, Leiden: A. Cloucq, 1602; Heinsius, D.,

Auriacus sive libertas saucia, Leiden: A. Cloucq, 1602; Tolsma 2016, p. 152.

⁴¹⁹Tolsma 2016, p. 149.

⁴²⁰Over de handel in boeken, Leiden en universiteit: Hoftijzer 2008, pp. 153-232; Tolsma 2016, p. 149.

⁴²¹Briels 1974, p. 603.

⁴²²Briels 1974, p. 244; Hoftijzer 2008; Tolsma 2016, pp. 150-151.

Zijn godsvruchtige motto luidde ‘*Corona mentis veritas ala est fides, cutraque quisquis nititur caelum petit*’ (‘De waarheid is de bekroning van de geest, het geloof is de vleugel. Alwie op beide steunt, reikt naar de hemel’).⁴²³ Wie op het Rapenburg wandelde in de omgeving van de universiteit, kon bij het passeren van de Houtstraat het bord zien. Hij vermeldde het motto van zijn uithangbord boven zijn woonhuis dan ook uitnodigend onder de begeleidende teksten onder de prent van de tuin, de universitaire bezienswaardigheid die zich dicht bij de Houtstraat bevond. Het universitaire netwerk van Cloucq was, door de aard van zijn uitgaven, uiteraard zeer uitgebreid. Nauw contact tussen Cloucq en studenten blijkt uit het feit dat hij in 1622 kamers verhuurde aan drie studenten uit Delft en uit Amsterdam.⁴²⁴ Dat was geen ongebruikelijke constructie: niet alleen verdiende de drukker op deze manier wat bij, zijn inwonende studenten konden ook worden ingezet voor het tijdrovende correctiewerk van drukproeven.⁴²⁵

4.2.1 EEN UNIVERSITAIR NETWERK ALS AFZETMARKT

Meerdere uitgaven van Cloucq betreffen gravures die in verband kunnen worden gebracht met de universiteit, de stad en zijn bewoners. Een belangrijke daarvan is de eerdergenoemde uitgave van de *Icones* in 1609, een verzameling portretten van Leidse geleerden door Willem van Swanenburgh. De samenwerking met Van Swanenburgh werd een jaar later voortgezet met de uitgave van de prenten van universitaire instellingen. Cloucq gaf voornamelijk ongeïllustreerde boeken uit.⁴²⁶ Uitzonderingen waren de eerdergenoemde *Icones*, en een uitgave over Holland, *Oudt Batavien ghenaeamt Holland*, in 1606.⁴²⁷ De onderwerpen van verschillende van zijn publicaties sloten aan bij de markt voor een geschoold publiek, en meerdere auteurs maakten deel uit van het Leidse geleerden-netwerk. Een van Clouqs eerste uitgaven uit 1601 was een werk over Cicero. Dit *In Libros academicos Ciceronis editionis primae commentarius* bevatte een commentaar op Cicero door de katholieke Franse theoloog Petrus Faber (1506-1546).⁴²⁸

Zowel op de universiteit als op de Latijnse school waren de werken van Cicero gezaghebbend.⁴²⁹ We zien dit verschijnsel gereflecteerd in de personificatie van Cicero op de prent van de stichtingsoptocht. Uit meerdere uitgaven van Leidse studenten of alumni blijkt dat Cloucq aan het begin van zijn Leidse loopbaan de basis heeft gelegd voor zijn toekomstige geleerden-netwerk, bestaande uit hoogleraren en bibliothecarissen. Zo gaf hij dichtwerken uit van de jonge Leidse studenten Daniël Heinsius (1580/1-1655), in 1598

⁴²³Vertaling en transcriptie door J. Tromp.

⁴²⁴Tolsma 2016, p. 149, nt. 375: ELO Kohier Hoofdgeld, fol. 93, 1622.

⁴²⁵We kunnen ervan uitgaan dat Cloucq tevens leerjongens in dienst nam. Zie over de (Leidse) beroepspraktijk van ambachtslieden, en de mondelinge overdracht van leerling op gezel: Gelder 1939, pp. 113-114; Boot 2009; Langereis 2014, pp. 39-49. Over drukkers, uitgevers en hun samenwerking met studenten en hoogleraren: Pettegree 2019, pp. 225-226.

⁴²⁶Tolsma 2016, pp. 153; Hoftijzer 1999.

⁴²⁷Grammaticus, S. (Scriverius, P.), Duym, J., *Oudt Batavien ghenaeamt Holland*, Leiden: A. Cloucq, 1606. Zie: Tolsma 2016, pp. 155-161.

⁴²⁸Faber, P. *In Libros academicos Ciceronis editionis primae commentarius*, Leiden: A. Cloucq, 1601.

⁴²⁹Otterspeer 2000, pp. 65-66.

ingeschreven als student rechten, en Joannes Meursius (1579-1639). In het jaar 1601 verschenen maar liefst twee gedichtenbundels van Leidse studenten: *Poëmata* van Albertus Eufrenius (1581-1626) en *De gloria liber unus* door Joannes Meursius.⁴³⁰ Een jaar later, in 1602, volgde de *Poemata* van Joannes Meursius en de *Auriacus sive libertas saucia* met toneelpoëzie van Daniël Heinsius.⁴³¹ Deze tragedie op rijm verhaalde over de moord op Willem van Oranje. Cloucq verzorgde ook een Latijnse editie van een van de grondslagen van de gereformeerde orthodoxie: *De veritate religionis christianae*.⁴³² Uit een theologische publicatie uit het fonds van Cloucq in 1602, die van Festus Hommius (1576-1642), bleek dat de contacten van Cloucq met Leidse studenten langer voortduurden en economisch gezien interessant waren.⁴³³

Hommius studeerde vanaf 1596 aan de universiteit, werd in 1602 Leids predikant en zou van 1619 tot 1641 het Statencollege voor bursalen van de universiteit besturen. Een succesvolle publicatie van zijn hand, uitgegeven door Cloucq, betrof de vertaling van de Heidelbergse Catechismus door Zacharias Ursinus, getiteld *Het schat-boeck der christelycke leere: ofte Uytlegginghe over den catechismus*. Het werk werd goed afgenomen, wat blijkt uit meerdere herdrukken, zoals in 1606 en edities na 1610.⁴³⁴ In 1607 gaf Cloucq een werk uit getiteld *Poemata*, geschreven door de zoon van Janus Dousa, Janus Dousa *filius*.⁴³⁵ Dousa sr. was de eerste universitaire bibliothecaris en een van de oprichters van de universiteit. Dousa *filius* bestierde vanaf 1591-1593 enige tijd de universitaire bibliotheek en stierf in 1596.⁴³⁶ Voorts gaf Cloucq

ter gelegenheid van de dood van Scaliger in 1609 twee keer een *in memoriam* uit, van de hand van Baudius en Heinsius.⁴³⁷ Beide auteurs hadden nauwe banden met Scaliger. Zo had Baudius in 1592 voor de komst van Scaliger naar Leiden gezorgd.⁴³⁸ Heinsius was de favoriete leerling van Scaliger en kreeg het beheer over diens legaat na zijn dood in 1609.⁴³⁹ Hij was in 1603-1655 hoogleraar, in 1607-1653 bibliothecaris en werd in 1608 secretaris van de Senaat.⁴⁴⁰

4.2.2 HOLLAND EN DE KAART VAN BRITTENBURG VAN ORTELIUS DOOR JACOB DUYM EN PETRUS SCRIVERIUS IN 1606

Cloucq illustreerde zijn uitgaven slechts enkele malen. Zoals we al constateerden, was het opnemen van gravures in een uitgave een technisch ingewikkelde en vooral kostbare zaak. Een van de geïllustreerde werken van Cloucq was een historisch werk over Holland, het al genoemde *Oudt Batavien ghenaeamt Holland* door Petrus Scriverius (1576-1660), met bijdragen van de historicus en rederijker Jacob Duym (1547-1612/1616).⁴⁴¹ Het werk bevat een kaart van Ortelius met de reconstructie van de fundamente van het Romeinse fort Brittenburg aan de kust bij Katwijk, genaamd *Lugdunum Batavorum* (afb. 54).⁴⁴² De fundamente van het *castellum* spraken de historici in deze tijd tot de verbeelding.⁴⁴³ Het fundament benadrukte vanzelfsprekend de ouderdom van Leiden en droeg daarmee bij aan de roem van de stad). De Brittenburg bestond uit een graanopslag omringd door een vierkante

⁴³⁰Eufrenius, A., *Poëmata*, Leiden: A. Cloucq, 1601.
Meursius, J. *De gloria liber unus*, Leiden: A. Cloucq, 1601.

⁴³¹Meursius, J., *Poemata*, Leiden: A. Cloucq, 1602. Heinsius, D., *Auriacus sive libertas saucia*, Leiden: A. Cloucq, 1602.

⁴³²Plessis-Mornay, P. du, *De veritate de religionis christianae*, Leiden: A. Cloucq, 1605.

⁴³³Over Leiden als boekenstad, handel in boeken en de leescultuur: Hoftijzer 2008, pp. 153-232. Over handel in boeken en over drukkers en uitgevers in Leiden: Blok 1916; Molhuysen 1925; Fontaine Verwey 1976; Berkvens-Stevelinck 2001;

Koppenol 2003; Breugelmans 2003; Verbaan 2006; Hoftijzer 2003, 2007, 2009, 2014, 2022; Bouwman 2008; Langereis 2014; Kemper 2022; Ommen 2022.

⁴³⁴Ursinus, Z., *Het schat-boeck der christelycke leere: ofte Uytlegginghe over den catechismus*, Leiden: A. Cloucq, 1606. Herdrukken verschenen in 1617, 1622, 1630.

⁴³⁵Dousa, J., *filius*, *Poemata*, Leiden: A. Cloucq, 1607.

⁴³⁶*Album Scholasticum* 1941, pp. 39-40. Berkvens-Stevelinck 2001, p. 40.

⁴³⁷Baudius, D., *Oratio funebris*

dicta honori & memoriae maximi virorum Iosephi Ivsti Scaligeri, Leiden: L. Elzevieve, A. Cloucq, 1609. Heinsius, D., *In obitum viris illustr. Iosephi Scaligeri lul. Caes. A Burden F., Orationes duae*, Leiden: L. Elzevier, A. Cloucq, 1609.

⁴³⁸Otterspeer 2000, pp. 177-178.

⁴³⁹Ommen 2020, pp. 161-181.

⁴⁴⁰Berkvens-Stevelinck 2001, pp. 67-82; *Album Scholasticum* 1941, p. 66. Daniël Heinsius: van 1602 tot 1655 lector, van 1603 tot 1655 hoogleraar dichtkunde, Grieks, staatkunde en geschiedenis, van 1607 tot 1653 bibliothecaris. Molhuysen 1916, dl. II, pag. VII; Heinsius is in 1610-

1617 secretaris van de Senaat; *NNBW* dl. 2, k. 554-557: meldt als start van dit secretariaat het jaar 1608. *Album Scholasticum* 1941, p. 105. Joannes Meursius werd van 9 augustus 1610 tot 1625 aangesteld als hoogleraar Griekse taal en geschiedenis.

⁴⁴¹Langereis 2001, pp. 118-128; Meganck 2017, pp. 44-45.

⁴⁴²Kaart van de Brittenburg door Ortelius uit *Oudt Batavien ghenaeamt Holland*, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-AO-10-44-1.

⁴⁴³Meganck 2017, pp. 44-45.

afb. 54

vestingmuur. Rond de plattegrond worden archeologische vondsten als munten en stenen met inscripties getoond. Voorts zien we figuren tijdens opgravingen. De voorstelling geeft de omgeving vanuit verschillende gezichtspunten weer, als plattegrond en in vogelvluchtperspectief. De archeologische vondsten zijn als losse objecten op de voorgrond in de compositie gemonteerd, een techniek die we terugzien op de prent van de *Hortus* uit 1610. Op de voorgrond wordt de zee

weergegeven, in het midden de duinen en het drooggevalen strand en op de achtergrond de Rijn.

4.3 DE FIRMA VAN SWANENBURGH

4.3.1 DE FAMILIE VAN WILLEM ISAACZ. VAN SWANENBURGH

Willem van Swanenburgh (1580-1612) werd geboren in Leiden en stamde uit een geslacht van stadsregenten en lakenfabrikanten.⁴⁴⁴

Willems vader was de schilder en burgemeester Isaac Claesz. van Swanenburgh (1537-1614). Zijn moeder was Marytgen Dedel, dochter van een lakenfabrikant die lid was van de veertigraad, een college van rijke burgers.⁴⁴⁵ Ook de grootvader van Isaac Claesz., genaamd Ysack Claesz. (1475/1480-1524), was lakenfabrikant en lid van de veertigraad; hij werd in 1523 benoemd tot burgemeester van Leiden. Willem van Swanenburgh woonde tot aan zijn dood bij zijn vader op de Nieuwe Rijn, thans nummer 45, en bleef ongehuwd.

Hij assisteerde zijn vader in het atelier met zijn broer Claes Isaacz. (1572-1652). De burens van dit pand waren Willem van Heemskerck, burgemeester en brouwer, de chirurgijn Jan Meesz. van Assendelft en Petrus Scriverius.⁴⁴⁶ Omdat Willem deel uitmaakte van een familieatelier, wordt hieronder eerst een beknopt overzicht van het oeuvre en het netwerk van zijn vader gegeven.

Hierna wordt enig inzicht verschaft in het netwerk van zijn broer, de stadssecretaris, Joost Isaacz. van Swanenburgh (1577-1620). Isaac Claesz. was van 1576-1586 lid van de veertigraad. Hij was van 1586-1596 schepen en van 1596-1607 burgemeester. Isaac was de zoon van Claes Isaacz., wijntapper (1516/17-1571) en Marytge Willemsdr., nakomeling van de welgestelde regentenfamilie Van

Warmond. Het geboortehuis van Isaac Claesz. bevond zich waarschijnlijk in de Houtstraat en hij doorliep vermoedelijk de Latijnse School. Volgens Van Mander werd hij opgeleid in Antwerpen bij de toonaangevende schilder Frans Floris I (ca. 1515/1520-1570).⁴⁴⁷ Van Swanenburgh zal via Frans Floris kennis hebben opgedaan van de Antieken, mede vanwege diens studiereis naar Rome.⁴⁴⁸ Een voorbeeld van een klassiek onderwerp op een prent van Frans Floris betreft een voorstelling van de *Tabula Cebetis*, een moreel-didactisch en populair onderwerp dat later onder meer werd afgebeeld door Goltzius.⁴⁴⁹ Isaac Claesz. ontving tijdens zijn leven verschillende opdrachten van het stadsbestuur en van het bestuur van de universiteit.⁴⁵⁰ Als een van de vier burgemeesters maakte hij met drie curatoren, vertegenwoordigers van de Staten van Holland, deel uit van het bestuur van de universiteit, oftewel het college van curatoren en burgemeesters.⁴⁵¹ Het universiteitsbestuur bestond daarnaast uit de Senaat, gevormd door een rector magnificus en vier professoren oftewel assessoren, één uit elke faculteit, die verantwoording aflegden aan het college van curatoren en burgemeesters.⁴⁵² Het echtpaar Van Swanenburgh had tien kinderen, werkzaam in verschillende beroepen.⁴⁵³ Een zoon, genaamd Cornelis, was lakenkoper. Drie zonen waren werkzaam in het kunstambacht en drie zonen verwierven aanstellingen bij het stadssecretariaat onder leiding van Van Hout. Isaac werkte in het atelier periodiek samen met zijn zonen, de schilder Claes (1572-1652) en de graveur Willem (1580-1612). De oudste zoon Jacob (1571-1638) verbleef van 1591 tot circa 1615

⁴⁴⁴Orlers 1614, pp. 274-275. Orlers 1641, pp. 369-370; Houbraken 1718-1721, dl. 1, pp. 36-37; Debaive 1927; Waller 1974, p. 319. Over Willem van Swanenburgh, familiebetrekkingen en zijn oeuvre: Hollstein, dl. 29; Ekkart 1974 (Leidse schilders), 1978, 1979, 1998; Eijffinger 1978; Luijten 1993, p. 318, 715; Brosens 2012; Tonkelaar 2007, 2008, 2014; Tolsma 2011, 2016.

⁴⁴⁵Beschrijving van het leven en het oeuvre van Isaac Claesz. van Swanenburgh: Orlers 1614, p. 274; Meursius 1925, p. 77;

Houbraken 1718-1721, dl. 1, pp. 36-37; Prinsen 1917; Bogtman 1938; Kloek 1991; Ekkart, 1974, 1978, 1979, 1998; Filedt Kok 1986; Deijk 1993; Tatenhove 2001; Vogelaar 2003; Stapel 2006; Parshall 2003; Ruyven-Zeman 2011; Zijlmans 2011; Brosens 2012; Groenveld 2012; Tolsma 2016, p. 171.

⁴⁴⁶Ekkart 1998, pp. 16-17; Tolsma 2016, pp. 167-177.

⁴⁴⁷Ekkart 1998, p. 14. Over Frans Floris I: Mander 1604; Wouk 2011.

⁴⁴⁸Ekkart 1998, p. 15.

⁴⁴⁹Over grafiek door Goltzius: Leeftang 2003; Hout 2004; Jong 2001; Melion 2001. Over het thema *Tabula Cebetis*: Schleier 1973; door Goltzius: Weddigen 2003. Gravure *Tabula Cebetis* door P. Galle naar Frans Floris, 1591, Koninklijke Bibliotheek België, 17811409. Gravure *Tabula Cebetis* door J. Matham naar H. Goltzius, 1592, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-27.329.

⁴⁵⁰Ekkart 1998.

⁴⁵¹Ekkart 1998, pp. 21-23.

⁴⁵²Otterspeer 2000, p. 75, e.v. Over het bestuur van de universiteit zie ook: Sluijter 2004, pp. 17-61.

⁴⁵³Over verschillende leden van het gezin: Ekkart 1978 (familiekroniek), 1979, 1998, pp. 22-23.

in Rome. Na zijn terugkomst in Leiden werd hij de leermeester van Rembrandt. Claes, Willem en Jacob volgden alle een schildersopleiding.⁴⁵⁴ Nog een andere zoon, Joost (1577-1620), studeerde van 1596 tot 1600 en in 1604 rechten aan de universiteit en was een studiegenoot van Daniël Heinsius. In 1600 behaalde hij de titel *Dr. Juris*. Van 1604-1610 was hij griffier van Leiden onder leiding van Jan van Hout. Na de dood in 1609 van Van Hout volgde Joost hem in 1610 op als secretaris van de stad Leiden, tot het jaar 1620. In hetzelfde jaar van zijn aanstelling als stadssecretaris trouwde Joost met de Haagse Elizabeth van Veen (ca. 1580-?). Zij was familie van de Leidse burgemeesterszoon en kunstenaar Otto van Veen (1556-1629), bekend van onder meer zijn succesvolle *Emblemata Horatiana*.⁴⁵⁵ Otto van Veen was een leerling van Isaac, en werkte vanaf zijn veertiende jaar tot circa 1572 in het Leidse familieatelier.⁴⁵⁶ Nog een andere zoon van Isaac Claesz. van Swanenburgh, genaamd Jan (1587-1608), studeerde waarschijnlijk in 1598 aan de universiteit. In 1608 werd hij aangesteld als ondersecretaris bij Jan van Hout. Hij werd in 1610 in deze functie opgevolgd door zijn broer, Isaac Isaacz. (1582-1625).⁴⁵⁷ De talrijke opdrachten die Isaac Claesz. van het stadsbestuur ontving, stonden vaak ten dienste van de stad. De opdrachten verbeeldden Leiden op verschillende manieren en in verschillende materialen, bijvoorbeeld als een stadsprofiel op penningen en als allegorische randversiering rond de stadsplattegrond op een wandtapijt. Omstreeks 1575 tekende hij vermoedelijk een ontwerp voor een herdenkingspenning van het Ontzet, met aan de ene zijde een stadsgezicht

van Jeruzalem en aan de andere zijde een prospect van Leiden. In 1587 ontwierp hij daarnaast, zoals we in het voorgaande hoofdstuk al zagen, het grootzegel van de stad. Dit zegel toont een leeuw in een nis met het stadswapen. Onder de leeuw is opnieuw een profiel van de stad Leiden zichtbaar.

Het profiel van Leiden is een zeer vroeg voorbeeld van een Hollands stadsprofiel en werd in de kring rond Van Swanenburgh meerdere malen nagevolgd, onder andere door Bartholomeus Dolendo, vanaf 1589 wapensnijder van de stad.⁴⁵⁸ Een stadsprofiel van Leiden is ook zichtbaar op de achtergrond van een prent van Dolendo in 1590. Op de voorgrond bevindt zich een legeraanvoerder tijdens de belegering van de stad.⁴⁵⁹ In 1611 sneed Dolendo tevens het zegel van Zoeterwoude, naar een tekening van Willem van Swanenburgh. Ook Willem volgde het Leidse stadsprofiel van zijn vader na.⁴⁶⁰ Een tekening in inkt door Claes van Swanenburgh toont opnieuw een stadsprofiel van Leiden, gezien vanuit het zuidoosten. Op de voorgrond ervan zien we een waterpartij met vissers, koeien en zittende figuren.⁴⁶¹ De positie van de kerken en molens op dit stadsprofiel komt in grote lijnen overeen met die van de stad Leiden op de prent van het anatomisch theater gegraveerd door Dolendo in 1609. We zien hierdoor hoe in lokale netwerken van Leidse ambachtslieden een visueel repertoire van de stad opkwam. Isaac gaf de stad op verschillende manieren weer en in diverse materialen. In het jaar 1587-1588 ontwierp Isaac een randversiering voor het eerdergenoemde tapijt, bedoeld voor het stadhuis. Jan van Hout, secretaris van de stad en de

⁴⁵⁴Ekkart 1998, pp. 22-23, pp. 126-129.

⁴⁵⁵Venius, O., *Emblemata Horatiana*, Antwerpen: H. Verdussen, 1607. Zie: Sabbe 1935; Gerards-Nelissen 1971, pp. 20-63.

⁴⁵⁶Ekkart 1998, pp. 125-126, 1978 (familiekroniek), 1979, p. 70. Over Otto van Veen: Mander 1604, fol. 295v-296r; 301v; Orlers 1614, pp. 273-274; Hollstein, dl. 32; Veldman 1993, pp. 34-58.

⁴⁵⁷Ekkart 1979, p. 71.

⁴⁵⁸Voor een overzicht van de verschillende hier genoemde zegels: Ekkart 1998, pp. 118-120. Over de zegels en het wapen van Leiden: Versprille 1966, pp. 145-180; Ekkart 1998, pp. 118-119, afb. 115. Over zegels en wapens van steden in Zuid-Holland: Leemans-Prins 1966. Over de navolging door Dolendo: Pelinck 1957. Over de navolgingen van Dolendo en Van Swanenburgh: Ekkart 1998, p. 119.

⁴⁵⁹Legeraanvoerder met lans voor een belegerde stad, gravure door B. Dolendo 1590, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1892-A-17521.

⁴⁶⁰Ekkart 1998, pp. 119-120.

⁴⁶¹Oerle 1943, afb. 5, p. 32. ELO, PV 1722.21, 150 x 330 mm.

universiteit, was nauw betrokken bij deze opdracht.⁴⁶² Het tapijt toont een kaart van het *Ontzet van Leiden* naar voorbeeld van een kaart van Hans Lieftrinck (1538-1599).⁴⁶³ Deze kleine kaart van Lieftrinck, waarin verschillende vormen van perspectief worden gecombineerd, werd door Isaac vermoedelijk vergroot naar het huidige formaat. Het tapijt is tegenwoordig permanent te bezichtigen in Museum De Lakenhal. De randversieringen bestaan uit putti en rolwerkartouches die terugvoeren op werk van Cornelis Floris (1514-1575) en Herman Vredeman de Vries. Klassieke goden rond het thema water verwijzen op het tapijt naar de cruciale rol van het water tijdens het Ontzet.

Tussen 1598 en 1611 tekende Isaac meerdere cartons voor glas-in-loodramen voor kerken en overheidsgebouwen, zoals voor de St. Janskerk te Gouda. Deze glazen verbeelden actuele en Bijbelse stadsgeschiedenissen zoals het *Ontzet van Leiden* en het *Beleg van Samaria*.⁴⁶⁴ Beide voorstellingen tonen op de voorgrond een groot aantal figuren tijdens de verdediging van de stad. De achtergrond van beide ontwerpen toont opnieuw verschillende Hollandse stadsgezichten waaronder die van Delft en Leiden. Naast het tapijt vervulden ook andere werken van Isaac een rol in publieke gebouwen, zoals in de Vierschaar. In 1582 vervaardigde Isaac vijf gerechtigheidsstaferelen die fungeerden als voorbeelden van goed gedrag. Een van de onderwerpen betrof *De geschiedenis van Cambyzes*, waarover later meer. Deze schilderijen zijn inmiddels verloren gegaan.⁴⁶⁵ Een andere opdracht voor een publieke locatie betrof schilderijen voor de Gouverneurskamer in de Saaihal. In de periode

1595-1612 vervaardigde hij een serie schilderijen over de Leidse textielnijverheid. Aangezien meerdere leden van zijn familie werkzaam waren als lakenfabrikant, had Isaac toegang tot relevante kennis over dit onderwerp. In de serie is in detail te zien welke handelingen het textielambacht in de praktijk met zich meebracht. Het productieproces werd gecombineerd met Leidse stads- en straatgezichten, allegorieën en enkele portretten van belangrijke bestuurders.⁴⁶⁶ Daarnaast verscheen in 1595 een prent van een nieuw openbaar gebouw, namelijk voor het voorgenomen Pest- en Dolhuis, vlak buiten de stadsmuren. Dit ontwerp van Isaac, gegraveerd door Jacques de Gheyn II, was bedoeld als loterijprent.⁴⁶⁷ De onderzijde van de prent, waarop de prijzen waren te zien, was van de hand van Bartholomeus Dolendo.⁴⁶⁸

Het Pesthuis is vanaf een hoog standpunt weergegeven en de compositie is symmetrisch van opbouw. Op de voorgrond van de voorstelling worden de zieken verpleegd. De compositie van deze prent toont een overeenkomst met de voorstelling van *De beeldenstorm* door Braun en Hogenberg uit 1566. De perspectivische weergave laat invloeden zien van de publicatie *Perspective* van Vredeman de Vries, waarvoor Dolendo enige gravures leverde.⁴⁶⁹ Isaac van Swanenburgh schilderde verschillende portretten, waaronder die van personen uit zijn familienetwerk.

⁴⁶²Ekkart 1998, pp. 113-115; Zijlmans 2011, pp. 62-65; Vogelaar 2003, p. 150.

⁴⁶³Museum De Lakenhal, inv. nr. 3358. Het tapijt is permanent op zaal te bezichtigen in Museum De Lakenhal in Leiden.

⁴⁶⁴Bogtman 1938; Ekkart 1998, pp. 94-102; Ruyven-Zeman 2002.

⁴⁶⁵Ekkart 1998, p. 51. Over vergelijkbare gerechtigheidsstaferelen in prenten door Willem van Swanenburgh: Tonkelaar 2014. Over geschilderde voorstellingen in het (Leidse)stadhuis over macht, rechtvaardigheid en vrijheid: Hoogduin-Berkhout 2006, pp. 59-105.

⁴⁶⁶Deijk 1993, pp. 7-42; Ekkart 1998, pp. 26-50; Vogelaar 2003, p. 153; Stapel 2006, pp. 149-169.

⁴⁶⁷Koninklijke Bibliotheek Brussel, KBR EST Po-Swanenburgh (I.C.)-SI 31840. Over deze loterij en de betreffende prent: Ekkart 1974 (loterijkaart), pp. 112-122; Koppenol 1998; Vogelaar 2003, p. 152. Over loterijen in de zeventiende eeuw als handelsplaats voor prenten: Raux 2018.

⁴⁶⁸Ekkart 1998, pp. 88-89.

⁴⁶⁹Over de invloed van het boek en de stijl van Vredeman de Vries op de prenten van 1610: Maris 2012.

Twee portretten uit zijn oeuvre, van Justus Lipsius in 1585 en Jacobus Ramsaeus (ca. 1560-1593) op zijn sterfbed in 1593, wijzen op de banden van Isaac met het Leidse geleerdennetwerk.⁴⁷⁰ Lipsius werd door Van Swanenburgh geportretteerd tijdens zijn hoogleraarschap in Leiden. Onder zijn linkerhand zien we zijn hond, met de rechterhand houdt hij een boek vast. De wijze waarop Lipsius dit boek hanteert, doet denken aan het boek in de hand van Scaliger, in 1609 geportretteerd door Woudanus.

Het portret van Ramsaeus werd in 1598 aan de universiteit geschonken door de apotheker Jacob Pietersz Onderwater (?-1603).⁴⁷¹ Ramsaeus woonde bij hem op kamers, was vanaf 1588 hoogleraar redeneerkunde en in 1593 onderregent van het Statencollege.⁴⁷² Van ander belang zijn de bijdragen van Isaac aan portretten met familiewapens. Een eerdergenoemd voorbeeld, een portret van Scaliger gemaakt in 1597, toont zijn band aan met de bibliothecaris van de universiteit, Paulus Merula (1558-1607).⁴⁷³ Merula schilderde zoals gemeld het portret van Scaliger in de trant van de stijl van Isaac Claesz., waardoor kan worden aangenomen dat hij door hem werd begeleid.⁴⁷⁴ Een gewichtige opdracht van de universiteit in 1594 aan Isaac Claesz. is het, eerdergenoemde, ontwerp voor de twee pedellenstaven. Het ontwerp, op ware grootte uitgevoerd, werd vervaardigd in 1598.⁴⁷⁵ De staf is uitgevoerd in zilver en ebbenhout en draagt een Minerva met speer en uil op een knop versierd met acanthusbladeren en vier leeuwenkopjes. Aan de leeuwenkopjes hangen schildjes met de wapens van de stad Leiden, de universiteit, de Staten van Holland en

Oranje. De Minerva op de staf verschilt echter op een belangrijk punt van de vrouwenfiguur op het grootzegel, die lezend werd afgebeeld. De werken van Isaac beperkten zich niet alleen tot eerdergenoemde ontwerpen en schilderijen. Hij leverde ook toneelschilderingen voor de rederij-kers en tekeningen voor decoraties op gebouwen of stadspoorten, voor ladders of brandemmers. In 1591 verguldde hij de Minerva op de toren van de Faliede Bagijnhof.⁴⁷⁶ Uit een opdracht van het stadsbestuur voor een situatietekening van de Overtoom en de Hildam te Leidschendam in 1604 blijkt dat de familie ook technische tekeningen leverde.⁴⁷⁷ De tekening van de Overtoom geeft weer hoe de boten er konden worden overgezet. Het werk vond plaats op locatie, met behulp van zijn zonen, Claes of Willem. Andere tekeningen, die helaas verloren gingen, betroffen een tekening van een dam en een windas.⁴⁷⁸ Onbekend is of zij samenwerkten met landmeters of zelfstandig het vereiste meetwerk in het veld verrichtten. Een plattegrond uit 1620 door Claes, van een koor met galerijen voor de Vrouwekerk, toont dat hij na de dood van zijn vader dergelijke technische werkzaamheden voortzette.⁴⁷⁹

⁴⁷⁰Zie voor zijn portretten van Leidse hoogleraren, of bijdrages daaraan: *Icones Leidenses* 1973, nr. 4, D. Erasmus (inlijsting), *Icones Leidenses* 1973, nr. 15, Janus Secundus (opschrift en wapen), *Icones Leidenses* 1973, nr. 28, Josephus Scaliger (wapen en inscriptie), *Icones Leidenses* 1973, nr. 46, Jacobus Ramsaeus.

⁴⁷¹*Icones Leidenses* 1973, nr. 46; Ekkart 1998, pp. 68-69, pp. 78-79.

⁴⁷²*Album Scholasticum* 1941, p. 122. *Icones Leidenses* 1973, nr. 46.

⁴⁷³*Album Scholasticum* 1941, pp. 104-105. *Icones Leidenses* 1973, nr. 28.

⁴⁷⁴Ekkart 1998, p. 132.

⁴⁷⁵Ekkart 1975 (pedellenstaven), pp. 51-62, 1998, pp. 115-118. Pedellenstaf voor de Leidse universiteit, ontwerp-tekening door Isaac Claesz. van Swanenburgh, ca. 1597, UBL 243-P-BN. Over de pedellenstaf: Idenburg-Siegenbeek van Heukelom 1957; Fock 1977; Gogelein 1975, pp.

43-44. Tolsma 2016, pp. 111-113.

⁴⁷⁶Over de verschillende werkzaamheden; Ekkart 1998, pp. 120-123.

⁴⁷⁷Ekkart 1998, p. 123.

⁴⁷⁸Ekkart 1998, p. 123.

⁴⁷⁹Claes Isaacz. van Swanenburgh, pentekening, ELO, PV 23351.A.

4.3.2 DWARSVERBANDEN TUSSEN ISAAC CLAESZ. VAN SWANENBURGH EN Woudanus

Sinds 1595 waren de families van Woudanus en Van Swanenburgh verbonden door een huwelijk.⁴⁸⁰ De verbondenheid tussen Woudanus en Isaac zien we terug in hun oeuvre. In zowel het werk van Isaac Claesz. van Swanenburgh als in dat van Woudanus staat het onderwerp van de stad vaak centraal. Tegen de achtergrond van het genre van de stedenbeschrijvingen in het algemeen, en de zich versterkende Leidse en stedelijke identiteit vanaf het Ontzet in 1574, is dat relevant. Daarnaast manifesteerden Woudanus en Isaac Claesz. van Swanenburgh zich beiden als portrettisten.

Tevens bestaan er stilistische overeenkomsten in het werk van Isaac en Woudanus. Dit blijkt onder meer uit het zelfportret van Isaac, dat blijk geeft van een groot zelfbewustzijn.⁴⁸¹ In dit dubbelportret wordt, net als in de composities van Woudanus, gebruik gemaakt van visuele tegenstellingen. De voorstelling toont een jonge Isaac die een portret van zichzelf schildert als oude man. Op de tafel achter hem ligt een schets van een zittende jonge vrouw, naast een witte ganzenveer en een grijze duivenveer. Ook de handen van de schilder weerspiegelen tegenstellingen. De opgeheven rechterhand, waarmee wordt geschilderd, bevindt zich in het licht, is spits en elegant van vorm en heeft lange nagels. De linkerhand, waarmee het palet wordt vastgehouden, bevindt zich in de schaduw en heeft stevige vingers met korte nagels. Niet alleen de tegenstellingen in het werk van Van Swanenburgh en in dat van

Woudanus komen overeen, Woudanus volgde ook de onderwerpen op schilderijen van Isaac van Swanenburgh na, zoals *De overgave van Weinsberg* in 1603 en twee portretten uit 1583, van Claes Willemsz. van Warmond.⁴⁸² Isaacs portretten van Van Warmond en diens vrouw Anna van Heussen werden in 1603 en 1607 nagevolgd door Woudanus.⁴⁸³

Hierdoor blijkt dat zij soms voor dezelfde opdrachtgevers werkten. In het begin van het jaar 1610 was de, intussen op leeftijd gekomen Isaac, korte tijd zwaar ziek en maakte hij om die reden zijn testament op ten bate van de langstlevende persoon uit zijn huwelijk.⁴⁸⁴ De lichamelijke achteruitgang van Isaac bracht voor een nieuwe generatie, onder wie Woudanus en zijn zoon Willem en Claes van Swanenburgh, meer werkgelegenheid en autonomie.⁴⁸⁵ Dat Van Swanenburgh zijn monopolie als schilder in opdracht van het stadsbestuur poogde te behouden in Leiden, blijkt uit het feit dat Isaac geen toestemming verleende voor het oprichten van een schildersgilde, na een verzoek van Leidse schilders dat in 1609-1610 werd ingediend bij het stadsbestuur.⁴⁸⁶ Naast de andere familieleden van Isaac zal ook Woudanus van het monopolie hebben geprofiteerd. Een familieverband tussen de familie Van Swanenburgh en Woudanus blijkt uit Delftse betrekkingen.

Delft was de stad gelegen dichtbij 't Woudt, en tevens de stad waar Woudanus in de periode 1594-1600/1603 was gevestigd. Dirck Dircksz. van Santen, neef van Woudanus, was de zoon van de Delftse schepen Dirck Dirckz. en Trijntje Claesdr. van 't Woudt, een tante van Woudanus. Hij was

⁴⁸⁰Ekkart 1979, 1989, pp. 223-232, p. 237, nt. 7. Betreft het huwelijk op 14-1-1595 van Dirck Dircksz. van Santen (neef van Woudanus) met Baertge Claesdr. van Swanenburgh (niet van Isaac Claesz van Swanenburgh).

⁴⁸¹Fennema 1997, pp. 61-65; Ekkart 1989, pp. 60-65. Over zelfportretten: Hall 2014. Over beeld en zelfbeeld 1550-1750: Falkenburg 1995.

⁴⁸²Ekkart 1989, pp. 224-226, p. 232; Kloek 2014. *Overgave van Weinsberg*, schilderij op paneel door J.C. Woudanus, Museum De Lakenhal, SMS S 463. Zie over de genoemde portretten en de vergelijking met de uitvoering door Isaac Claesz.: Ekkart 1989, p. 233.

⁴⁸³Voor de beschrijving van de genoemde portretten van Isaac Claesz. zie Ekkart 1998, p. 155. Voor *De overgave van Weinsberg* door Isaac Claesz., olie op paneel, z.j., 613 mm x 870 mm, zie: Collectie Nederland Online, 62901 84,

RKD. BD/Digital Collection (afb. nr. 0000320108); Ekkart 1989, pp. 224-232; Kloek 2014; Zijmans 2011, pp. 48-54.

⁴⁸⁴Ekkart 1998, p. 23, nt. 100. En: ELO, NA, 77, protocol notaris J. van Tethrode, akte 9, 28-1-1610.

⁴⁸⁵Ekkart 1998, p. 23.

⁴⁸⁶Ekkart 1998, p. 23, nt. 99; Vogelaar 2003, p. 154.

getuige bij het huwelijk van Woudanus en na de dood van Woudanus werd hij een van de voogden van diens kinderen.⁴⁸⁷ Dirck Dirckz. van Santen trouwde in 1595 met Baertgen, een dochter van Claes Claesz. van Swanenburgh (1545/1550- na 1622), de broer van Isaac Claesz. van Swanenburgh. Bij het huwelijk van Dirck en Baertgen trad de Delftse burgemeester Heyndrick Dirksz. van Santen op als getuige. De jonge Dirck Dirksz. werd Leids poorter in 1598.⁴⁸⁸ De neef van Woudanus, Dirck Dirckz. van Santen, zou in 1641 als informant van Jan Orlers gaan fungeren ten behoeve van diens Leidse stadsbeschrijving. Orlers vermeldde in de eerste editie van zijn stadsbeschrijving zijn belangrijkste bronnen, bestaande uit gedrukte werken en uit documenten van vrienden, onder wie Van Hout en de buurman van de familie Van Swanenburgh op de Nieuwe Rijn, Petrus Scriverius.⁴⁸⁹ Voor de herdruk van 1641 beschikte hij onder andere over documenten verkregen van Dirck Dirksz. van Santen.⁴⁹⁰

We zien hier duidelijk hoe er informatie voor publicaties over de stad werd uitgewisseld tussen familieverwanten, netwerkrelaties en buurtgenoten. Het netwerk van de familie Van Swanenburgh blijkt nauw verbonden met Delftse inwoners uit het schepen- en burgemeestersmilieu, onder wie leden van de familie De Groot. Een nauw verband blijkt onder meer uit de opdracht aan Isaac Claesz. voor een portret van Isa Elseline van Heemskerck (1520/1521- na 1581) uit 1577.⁴⁹¹ Zij was de grootmoeder van Hugo de Groot (1583-1645), de weduwe van de Delftse burgemeester Hugo Cornelisz. de Groot (1511-1567) en de zus van de buurman van

Van Swanenburgh, de burgemeester Willem Jan Reyersz. van Heemskerck. Het contact met deze familie werd, zoals we zullen zien, voorgezet door Joost van Swanenburgh.

4.3.3 HET UNIVERSITAIRE NETWERK VAN JURIST EN STADSSECRETARIS JOOST VAN SWANENBURGH

Zoals we zagen, oefenden drie zonen van de schilderende burgemeester Isaac Claesz. van Swanenburgh prominente publieke functies uit in Leiden. Uit de functies van deze zonen vloeiden verschillende belangrijke contacten voort, waaronder universitaire. Twee daarvan maakten door hun studie al vroeg deel uit van een academisch netwerk. Joost van Swanenburgh en zijn broer Jan studeerden beiden aan de Leidse universiteit. Hierdoor maakten ze ook kennis met de ruimtes in het Academiegebouw en in de Faliëde Bagijnhof. Het Leidse *Album Studiosorum* vermeldt op 10 mei 1590 de eerste inschrijving van Joost als *artes*-student op twaalfjarige leeftijd.⁴⁹²

Joost van Swanenburgh zal omstreeks 1596 zijn gestart met zijn juridische studie, na de gebruikelijke basisscholing in de *artes*. Tussen 1598 en 1599 hield hij een aantal verplichte disputaties en op 3 december 1600 ontving hij de doctorstitel. Op 20 februari 1599 werd tijdens zijn studietijd al zijn disputatie uitgegeven, voorzien van een lofzang door Hugo de Groot.⁴⁹³ Joost droeg zijn disputatie op aan Cornelis van Swanenburgh (1594-1630), hoogleraar in de rechtsgeleerdheid.⁴⁹⁴ De stijl van de lofzang door De Groot was een navolging van de *Oden* door Horatius. In dit lofdicht prees

⁴⁸⁷Ekkart 1979, 1989, pp. 237-238, nt. 3, nt. 7.

⁴⁸⁸Sloots 1947, p. 177.

⁴⁸⁹Verbaan 2011, pp. 182-186.

⁴⁹⁰Idem, p. 206, nt. 161; Orlers 1641, p. 119.

⁴⁹¹Ekkart 1998, p. 68, afb. 49, Museum Prinsenhof Delft. Zie over de Hugo de Groot en familie: Nellen 2007.

⁴⁹²*Album Studiosorum* 1875, k. 27.

⁴⁹³Rabbie 1986, pp. 107-110. Beschrijving van het netwerk, de gedichten en studietijd van Joost zie: Rabbie 1986, pp. 107-121.

⁴⁹⁴*Album Scholasticum* 1941, p. 150.

Hugo de Groot zijn lange vriendschap met Joost van Swanenburgh, diens goede karakter en diens toewijding aan de rechtsgeleerdheid en de poëzie. Ashmann en Rabbie zien het lofdicht als een bewijs van een intieme vriendschap tussen Hugo en Joost. In 1601 maakte Hugo daarnaast een gedicht bij een (verloren gegaan) portret van Joost, gemaakt door een van zijn broers, Willem of Claes. Het gedicht bij dit portret werd overgeleverd door een kopie door Gerard van Papenbroek. Joost en Hugo de Groot maakten deel uit van een gemeenschappelijk academisch netwerk. Dit blijkt uit hun bijdragen in respectievelijk 1598 en 1597 in het *album amicorum* van Eitzo Tiarda. Tiarda werd als student ingeschreven in de *artes* op 4 maart 1598 en in de rechtsgeleerdheid in 1599.⁴⁹⁵ Joost en Hugo betuigden hun gevoelens van vriendschap voor Eitzo. Petrus Scriverius, de buurman van Joost, kopieerde het album.⁴⁹⁶

Zoals vermeld werd de stadssecretaris Van Hout in verschillende taken ondersteund door diverse zoons van Isaac. Willem graveerde in 1608 dan ook een portret van Van Hout.⁴⁹⁷ Joost nam na de dood van Van Hout in 1610 diens taken over als stadssecretaris. Ook fungeerde Joost in 1619-1620 tijdelijk als secretaris van de universiteit.⁴⁹⁸

Dat hij tevens in aanzien stond bij de historicus-schrijver en zijn buurman Scriverius, blijkt uit de schenking van diens *Batavia Illustrata* uit 1609, die Scriverius voorzag van een persoonlijke opdracht aan Joost.⁴⁹⁹ De geïllustreerde historische publicatie was een opvolger van het eerdergenoemde, door Cloucq uitgegeven, *Oudt Batavien ghenaeemt Holland* uit 1606.

4.3.4 WILLEM VAN SWANENBURGH: OEUVRE EN NETWERK

Willem van Swanenburgh, de vierde zoon van Isaac Claesz., volgde als leerjongen een teken- en schildersopleiding bij een onbekende leermeester.⁵⁰⁰ Hoogstwaarschijnlijk leidde Jacques de Gheyn II hem daarna op als graveur.⁵⁰¹ Willem vervulde daarnaast eervolle werkzaamheden ten dienste van de stad: in 1605 werd Van Swanenburgh kapitein van de schutterij. Orlers roemde in 1614 de kwaliteit van zijn gravures en zijn goede karakter; hij nam daarnaast het grafschrift voor Van Swanenburgh, door diens 'vriend ende Buyrman' Scriverius, op in zijn stadsbeschrijving.⁵⁰² Scriverius loofde Van Swanenburghs talent voor 'Schilder-const en 't teyckenen nae 't leven'. Kwalificaties als 'Op d'hoogste trap van eer' maken duidelijk dat het werk van Willem van Swanenburgh in groot aanzien stond bij Scriverius.⁵⁰³ Scriverius prees zijn verdiensten voor de vergroting van de roem van Leiden, 'sijn vaderlicke Stad', en vergeleek het werk van Van Swanenburgh met dat van Albrecht Dürer en Andrea Mantegna, Jacques de Gheyn II en Hendrick Goltzius. De vermelding van deze stedelijke verdiensten is in dit onderzoek uiteraard relevant.

Van Swanenburgh vestigde zijn naam in 1603 met een royale prent van *De zeilwagen*, naar ontwerp van De Gheyn. De prent werd uitgegeven door H. van Haestens en C. van Sichem, die, zoals we later zullen zien, nauwe relaties onderhielden met Woudanus (afb. 55).

⁴⁹⁵ *Album Studiosorum* 1875, k. 51, k. 56.

Universiteitsbibliotheek Amsterdam, ms II C 77.

⁴⁹⁶ Idem, p. 108, nt. 15, Appendix I.

⁴⁹⁷ Ekkart 1998, p. 22. Portretgravure Jan van Hout, Rijksmuseum Amsterdam, RP-O-OB-60.817. Over de vriendschapsrelaties van Van Hout: Bostoen 2009.

⁴⁹⁸ Rabbie 1986, p. 109.

⁴⁹⁹ Roscam Abbing 2018, p. 210, nr. 40. Scriverius, P., *Batavia Illustrata*, Leiden: Elsevier 1609. Exemplaar

⁵⁰⁰ Hollstein, dl. 29; Waller 1938, p. 319. Over zijn leven en werk: Ekkart 1978 (familiekroniek), 1979, 1998, pp. 130-131; Tonkelaar 2008, 2014; Tolsma 2011, 2016.

⁵⁰¹ Ekkart 1998, p. 130.

⁵⁰² Transcriptie tekst: Tonkelaar 2008, p. 5, nt. 9; Orlers 1614, pp. 274-275; Orlers 1641, pp. 269-270; Ekkart 1998, p. 10; Tolsma 2016, pp. 166-177.

⁵⁰³ Orlers 1614, pp. 274-275, 1641, pp. 369-370.

afb. 55

Deze zeilwagen werd snel fameus en was een uitvinding van Stevin, gemaakt voor Maurits. Deze prent was Van Swanenburghs eerste grote opdracht.⁵⁰⁴ De prent was even spectaculair als de wagen zelf, en droeg in hoge mate bij aan de welhaast iconische status dat het strandvoertuig zou krijgen. Net zoals de Leidse tuin en het theater zijn gereconstrueerd op basis van de oude gravures, zo gebeurde dat in 2018 in Scheveningen ook met Stevins zeilwagen.⁵⁰⁵ De zeventiende-eeuwse nieuwsprent toonde Maurits tijdens een reis langs het strand van Scheveningen naar Petten in 1601.⁵⁰⁶ We zien Maurits, die met zijn gezelschap, waaronder Hugo de Groot, aan boord zit. De voorstelling bestaat uit drie bladen en vormt een panoramisch formaat van 700 x 1490 millimeter. De luxe prent werd, zoals vermeld, uitgegeven door Christoffel van Sichem en Hendrick van

Haestens, maar ook door Henricus Hondius in Amsterdam en Leiden, en was voorzien van een privilege verleend door de Staten van Holland. De prent werd opgedragen aan Maurits. Een koptekst aan de bovenzijde in het Latijn werd geïntegreerd in de voorstelling van de prent, evenals twee cartouches aan weerszijden met een toelichting in het Frans. De linkertekst typeerde de voorstelling als '*ichnographia*', een term die eveneens voorkwam in de koptekst van de prent van de bibliotheek in 1610. Medereiziger Hugo de Groot verzorgde het bijschrift, waarin *en passant* de voorbeeldige wilskracht van de Leidse stadsburgers tijdens het Beleg werd aangehaald:

'DE Spaegniaerdt als hy sagh, dat die van Hollandt gingen
Wijdt heerschen door de Zee, en d'ongetemde plas,
Ick sal hem, seyd' hy, noch te lande gaen bespringen,

⁵⁰⁴Over het leven en werk van Willem van Swanenburgh: Ekkart 1998, pp. 130-131; Tonkelaar 2008, 2014; Tolsma 2016.

⁵⁰⁶Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-84.454. Eijffinger 1979; Luijten 1993; Zandvliet 2000; Warren 2022, p. 6, pp. 50-52.

⁵⁰⁵Deze reconstructie is permanent opgesteld in Muzee Scheveningen. Erg ver kwam de remake van het ROC in Den Haag helaas niet vooruit. Het project werd vastgelegd op YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=bGaKVWU51Y>. Een schaalmodel van de zeilwagen bevindt zich op zaal in het Frans Hals Museum in Haarlem.

Daer hem noch zeyl en baedt, noch Windt en comt te pas.
Bedrieght u selve niet: wilt u niet seer behagen:
Hier is doch niet voor u. Ia d'Aerden is ons mee.
Denckt ghy om Leyden niet, so denckt om dese Wagen:
Als t'volck van Hollandt wil, so werdt oock d'aerde Zee.'⁵⁰⁷

Hugo de Groot beschreef in het bijschrift gedetailleerd het verloop van de reis en de weersomstandigheden op het 'Hollandse strand', en vergeleek de moeilijke omstandigheden van de reis, zoals rul zand en een smal pad, met de krijgsdaden van Maurits.⁵⁰⁸ De zeilwagen 'spreekt' en verbeeldt de metafoor van een weg, omhoog, richting het paradijs: 'met mijn as en windt nae's hemels percken varen'.⁵⁰⁹ Zowel de prent met het bijschrift als de zeilwagen zelf was lang een bezienswaardigheid. De zeilwagen bleef in gebruik van Frederik Hendrik (1584-1647). Sommige reizigers gebruikten de prent en de tekst van Hugo de Groot in hun reisverslagen, waarbij ze de indruk wekten alsof ze de zeilwagen met eigen ogen hadden gezien rijden, wat in werkelijkheid waarschijnlijk niet het geval is geweest, vanwege de ongunstige weersomstandigheden.⁵¹⁰ De populariteit van de prent bleek uit het feit dat deze diverse malen werd gekopieerd, zoals in een aantal stedenatlassen van Blaeu.⁵¹¹ De wagen wordt op de prent gadegeslagen door rijk geklede toeschouwers, iets dat door Hugo de Groot werd getypeerd in zijn gedicht als: 'Het volck staet al verbaest'.⁵¹² De toeschouwers op de prenten vervulden meerdere functies. De beschouwer van de prent kon zich met hen identificeren en de figuren verschaften tegelijkertijd informatie over de maat van de wagen. Hun

aanwezigheid benadrukte het publieke karakter van de locatie. De rol van de toeschouwers blijkt ook duidelijk uit de ontwerpen van Woudanus. De aanwezigheid van de toeschouwers benadrukte voor de kijker dat het onderwerp op de prent een belangrijke bezienswaardigheid was. Ook op andere prenten van het strand uit deze tijd, door Goltzius en Jan Saenredam, observeren figuren wonderlijke bezienswaardigheden, zoals aangespoelde potvissen of walvissen.⁵¹³ Dat er op dergelijke prenten vaak toeschouwers stonden en tevens tekenaars die de bezienswaardigheid vastlegden, versterkte de geloofwaardigheid van dergelijke gebeurtenissen en de autoriteit van de kunstenaar.

Niet alleen werd onder de prent de technische constructie van de besturing toegevoegd, ook een klein model van de wagen werd op de prent afgebeeld. In feite beschrijft de prent hiermee de productie in fases en in onderdelen. Houtverbindingen en andere technische details zijn dan ook nauwgezet weergegeven.

De prent, waaraan meerdere personen meewerkten, weerspiegelde het vroege netwerk van Van Swanenburgh. Het werd voorzien van een gedicht in het Nederlands vertaald uit het Latijn door Hugo de Groot, die op de prent in de wagen staat afgebeeld en die zijn ervaringen beschreef in de vorm van een reisverslag.⁵¹⁴ Zowel Van Haestens als Van Sichem, Stevin, De Gheyn II en Willem van Swanenburgh kunnen in persoonlijk contact hebben gestaan met Hugo de Groot. Contacten tussen de familie De Groot en de familie Van Swanenburgh bleken uit een portret van Hugo's

⁵⁰⁷ Harmsen z.j., z.p., transcriptie van het bijschrift van de prent uit 1603, vers III, zie: <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/GrotiusNederlands.html#Zeilwagen>.

⁵⁰⁸ Eijffinger 1979, pp. 251-269. Eijffinger vergelijkt tekst en beeld van de prent van de aangespoelde potvis door Saenredam en de prent van de zeilwagen door Van Swanenburgh met elkaar.

⁵⁰⁹ Harmsen z.j., z.p., online: <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/GrotiusNederlands.html#Zeilwagen>

⁵¹⁰ Jager 2022, pp. 43-44.

⁵¹¹ Zie uitgave van Jacob Marcus, de *Deliciae Batavae*, 1618, en exemplaren van de luxe stedenatlassen door Blaeu, omstreeks de tweede helft van de zeventiende eeuw.

⁵¹² Harmsen z.j., z.p., zie: <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/GrotiusNederlands.html#Zeilwagen>.

⁵¹³ Zie over dit onderwerp: Sliggers 1992; Jorink 2007, pp. 19-20.

⁵¹⁴ Nellen 2007, pp. 64-66.

grootmoeder door Isaac Claesz. en uit het contact tussen Hugo de Groot en Joost van Swanenburgh. In het bijschrift roemde De Groot de naam van De Gheyn maar hij verzuimde de naam van Van Swanenburgh te noemen. Wel loofde hij diens graveerwerk door een vergelijking te trekken met het werk van de goddelijke schepper: ‘door ’t graefijzer is ’t daer na in ’t licht geraekt’.⁵¹⁵ Een aantal jaren later zou Van Swanenburgh opnieuw leden van de landelijke en de Leidse elite portretteren, ditmaal niet tijdens een spectaculaire missie, maar als individuele geleerden. Ten behoeve van de eerder beschreven *Icones* graveerde hij onder meer de portretten van Justus Lipsius, Jan van Hout, Ludolf van Ceulen en Daniël Heinsius (afb. 56).

Twee portretgravures, die van Justus Lipsius uit de *Icones* uit 1609 en een van Joannes Heurnius (1541-1601) uit 1607, dienden als voorbeeld voor geschilderde portretten, in 1612 in opdracht van de curatoren vervaardigd.⁵¹⁶ Andere prenten uit zijn oeuvre ontstonden in de jaren 1606-1612, en hadden religieuze en klassieke onderwerpen naar voorbeelden van Peter Paul Rubens, Abraham Bloemaert, Michiel van Mierevelt, Otto van Veen en Maarten van Heemskerck.⁵¹⁷ Ook graveerde hij naar voorbeelden van Jacob de Gheyn II en Jacob Matham (1571-1631), die was opgeleid door Goltzius en aangenomen als diens zoon.⁵¹⁸ De *Icones* bevat, naast portretgravures door Van Swanenburgh, ook portretten door Matham. Gravures door Willem van Swanenburgh maakten vaker deel uit van series, waaronder de *Thronus Justitiae* (1606/1607), *Allegorie van wereldlijk bezit* (1609) en uiteraard de prenten van de instellingen uit 1610 naar ontwerp

van Woudanus. In 1611 verscheen een serie van zes zondaars uit het Oude en Nieuwe Testament.⁵¹⁹ Daarnaast produceerde Willem van Swanenburgh meerdere afbeeldingen voor boekuitgaven, zoals titelpagina’s voor Heinsius en Dodonaeus. In 1606 graveerde Willem van Swanenburgh een bundel van dertien genummerde prenten voorzien van een titelpagina met gerechtigheidsstaferelen naar ontwerp van de Utrechtse maniërist Joachim Wtenwaal (1566-1638) getiteld *Thronus Justitiae* (afb. 57).⁵²⁰ Christoffel van Sichem en Hendrick van Haestens, eerder betrokken bij *De zeilwagen*, gaven hiervan in 1607 een herdruk uit.

De prenten werden in de tweede druk voorzien van een Latijns onderschrift met Bijbelse, historische of klassieke verhalen met een voorbeeldfunctie voor rechters.⁵²¹ Het is goed mogelijk dat Joost van Swanenburgh, Willems broer, als jurist een belangrijke rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van deze teksten. Publieke gerechtigheidsstaferelen waren in Leiden als onderwerp al bekend. Meerdere thema’s uit de bundel voeren terug op onderwerpen van de eerdere schilderijenreeks voor de Leidse Vierschaar van hun beider vader Isaac van Swanenburgh, zoals *Het oordeel door Salomon*, *Susanna en Daniël*, *Graaf Willem III en de onthoofding van de baljuw*, *Het oordeel van Cambyzes* en een voorstelling van *Het Laatste Oordeel*. De titelpagina in de bundel geeft meerdere thema’s en figuren tegelijk weer, Centraal zien we Mozes en koning David met in hun midden een rechter. Links op de voorgrond zien we een figuur met een menselijke huid losjes om het onderlijf heen gewikkeld, een verwijzing naar Cambyzes. Rechts

⁵¹⁵Transcriptie tekst: Harmsen z.j., z.p., idem zie: <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/GrotiusNederlands.html#-Zeilwagen>. De naam van Van Swanenburgh werd niet in deze tekst vermeld maar stond wel op de prent.

⁵¹⁶*Icones Leidenses* 1973, nr. 34, nr. 39.

⁵¹⁷Voor een inventarisatie van de gravures door Willem van Swanenburgh: Tonkelaar 2008.

⁵¹⁸Over Jacob Matham: Hollstein, dl. 11; Luijten 1993, p. 310; Sman 2005, pp. 251-264.

⁵¹⁹Tonkelaar 2008.

⁵²⁰Over de serie: Helliesen 1997, pp. 232-266; Tonkelaar 2014. Over Joachim Wtenwaal: Hollstein, dl. 55; Lowenthal 1997, pp. 49-52.

⁵²¹Beschrijving en interpretatie van de serie en vertaling van de onderschriften: Tonkelaar 2014.

afb. 56

afb. 57

ervan is een figuur te zien waarvan een oog wordt uitgestoken, een verwijzing naar Zaleukos.⁵²² Beide motieven worden ook uitgebeeld op de prenten van de universitaire instellingen in 1610. In 1609 produceerde Van Swanenburgh een genummerde serie van vier prenten naar ontwerp van Maarten van Heemskerck getiteld *Allegorie op misbruik van wereldlijk bezit*.⁵²³ Deze didactische en moralistische prenten handelen over misbruik van aardse goederen in verschillende stadia van het leven van een jongeman. Van Swanenburgh gaf deze serie zelfstandig uit. De prenten zijn voorzien van verklarende teksten in het Latijn en in het Nederlands. Met de serie over zes zondaars van het Oude en Nieuwe Testament naar Abraham Bloemaert wierp Willem van Swanenburgh zich rond 1611 opnieuw op als graveur en uitgever.

Petrus Scriverius, zijn vriend en buurman, voorzag de serie van onderschriften in het Latijn en signeerde deze met 'P.S.'. In 1608 vervaardigde Van Swanenburgh een titelpagina voor het befaamde *Cruijdt-Boeck* (1554) door botanicus en Leids hoogleraar Rembertus Dodonaeus (1517-1585). De compositie van de titelpagina door Van Swanenburgh kan als een van de belangrijkste voorgangers worden beschouwd voor de prent van de tuin uit 1610. Beide composities tonen een architectonische poort op de voorgrond met een doorzicht naar een symmetrische aangelegde tuin met bedden rond een centraal punt (afb. 58). Van Swanenburgh verving met zijn voorstelling een eerdere titelpagina door Pieter van der Borch I (1530-1611), onder meer bekend van voorstellingen van tuinen en theaters en van illustraties voor

Christoffel Plantijn in Leiden. (1520-1589).⁵²⁴ De titelpagina van Van der Borch I toont aan de onderzijde, als deel van een randversiering, de Hesperiden met Herakles in een bos. Alhoewel Van Swanenburgh het *Cruijdt-Boeck* voorzag van een veel meer wereldlijke voorstelling dan Van der Borch is er sprake van een onderling verband: het type figuren in tuinen op prenten door Van der Borch komt vaak overeen met de figuren op verschillende prenten uit 1610 naar ontwerp van Woudanus. In de tuinen van Van der Borch bestaan deze onder andere vaak uit paren, bestaande uit mannen en vrouwen.⁵²⁵

Ook de prenten van de tuin en de bibliotheek tonen paren die vergelijkbaar zijn met die op de prenten van Van der Borch I. Uit 1607 en 1610 dateren twee titelpagina's voor publicaties door Heinsius. In 1607 verschijnt het werk *Aristotelis Ethicorum Nicomachiorum Paraphrasis* bij Johannes Paedts (afb. 59) en in 1610 *Danielis Heinsii poematum editio tertia* bij Le Maire in Leiden (afb. 60).⁵²⁶ De laatstgenoemde publicatie van 1610 bevat een levendig portret van Heinsius door Willem van Swanenburgh naar diens ontwerp.⁵²⁷ Het halffigurerige portret is met veel aandacht voor detail weergegeven in een ovale omlijsting voorzien van een randschrift. De geportretteerde maakt op elegante wijze een sprekersgebaar. De zesentwintigjarige Heinsius wordt op de prent afgebeeld als een hoveling, blootshoofds, met in de linkerhand twee handschoenen geklemd. Het weefsel van zijn kledij vertoont bloempatronen, zijn mantel is rijkelijk geplooid en de platte kraag op zijn schouders is royaal van formaat. Boven

⁵²²Tonkelaar 2014, p. 14.

⁵²³Herzog August Ulrich Museum, W. Swanenburgh WB 3.6, W. Swanenburgh WB 3.7, W. Swanenburgh WB 3.8, W. Swanenburgh WB 3.9.

⁵²⁴Over Pieter van der Borch I: Hollstein, dl. 3. Over Van der Borch en zijn illustraties voor C. Plantijn: Bowen 2008, pp. 322-326.

⁵²⁵Rijksmuseum Amsterdam, RP-1964-2993. Dit betreft de serie *Tuin der minne*.

⁵²⁶Tonkelaar 2008, pp. 37-45, p. 69, p. 83. Heinsius, D., *Aristotelis Ethicorum Nicomachiorum Paraphrasis*, Leiden: J. Paedts 1607. En: Heinsius, D., *Danielis Heinsii poematum, editio tertia*, Leiden: J. Le Maire 1610.

⁵²⁷Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1882-A-5830.

afb. 58

afb. 60

afb. 59

zijn rechterschouder is in een cirkel zijn motto ‘*Quantum est Quod Nescimus*’ (‘Hoeveel is er dat wij niet weten’) geschreven.⁵²⁸ In de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam bevindt zich een exemplaar van deze gravure met, wederom, een lofschrift van Hugo de Groot.⁵²⁹

Meer moralistische thema’s over het handelen van de mens als *Misbruik van wereldlijk bezit* zijn te zien op de titelpagina van de publicatie *Aristotelis Ethicorum Nicomachiorum Paraphrasis*.⁵³⁰

De titelpagina uit 1607, gesigneerd ‘*fecit*’, is naar ontwerp van Willem van Swanenburgh. De voorstelling bestaat uit figuren aan weerszijden, *Aretē* en *Kakia*, personificaties van goed en kwaad. De gewapende Kakia heeft de poten van een tweehoefige en een hoofd vol slangen, de vriendelijke Aretē is blootvoets en toont ons haar leidsel en een kruik. Onder de figuren staat Minerva centraal met op haar schild de afbeelding van een boek. De titelpagina van *Aristotelis Ethicorum* komt overeen met de compositie van de titelpagina van de *Icones*. Heinsius droeg het boek op aan de curatoren, onder wie Cornelius van der Myle en de burgemeesters, onder wie Isaac Claesz. van Swanenburgh, alsook de secretaris van de universiteit, Nicolaas van Zeyst. In het jaar 1608 vond er een samenwerking plaats tussen Heinsius en Willem van Swanenburgh, bij de uitgave van de prent *Vanitas*, een voorstelling naar Abraham Bloemaert. Heinsius verzorgde de Latijnse tekst onder deze prent (afb. 61). Van Willem van Swanenburgh zijn er tot slot ook nog enkele tekeningen bekend, namelijk een van Maurits staand voor een belegerd stadsprofiel naar een portret

van Van Mierevelt, en een met het onderwerp *De prediking van Johannes de Doper*. Deze laatste tekening toont de invloed van vader Isaac Claesz.⁵³¹ De techniek van Willem was hoog ontwikkeld. Zijn arceringen zijn consequent, krachtig en beheerst in het koper gestoken en de details zijn verfijnd weergegeven.

De ronde lijnen en arceringen geven blijk van kennis en kunde. Zijn voorstellingen laten zien dat hij veel kennis van de anatomie bezat en op de hoogte was van methodes voor de stofuitdrukking van materialen. De gravures lijken te glanzen door de dynamiek en compositie van de lijnen en de zwellende lijnen vertonen vloeiende overgangen van dik naar dun. Den Tonkelaar constateerde terecht dat Willem flexibel was in de vertaling van verschillende technieken en stijlen naar tekeningen, evenals de vertaling van schilderijen naar gravures. Haar onderzoek toonde aan dat hij in de details soms inventies toevoegde aan het voorbeeld waar hij naar werkte, of de schaduwwerking van het voorbeeld wijzigde op zijn prent.⁵³² Dit impliceert dat we, met betrekking tot de prenten van de verzamelingen, uit kunnen gaan van de mogelijkheid van een persoonlijke inbreng door Van Swanenburgh.

⁵²⁸Vertaling door J. Tromp.

⁵²⁹Idem.

⁵³⁰Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2016-714.

⁵³¹Ekkart 1998, pp. 130-131.

⁵³²Tonkelaar 2008, p. 20. Het gaat hier om werken naar Bloemaert rond 1611 van *Paulus* en de prent *Vanitas*. Een kroon, een kleed en een halsketting werden toegevoegd aan de prent *Vanitas*.

afb. 61

4.4 JAN CORNELISZ. VAN 'T WOUT (WOUDANUS): OEUVRE EN NETWERK

4.4.1 HET OEUVRE VAN WOUDANUS

In tegenstelling tot het werk van de *sculptor* van de prenten uit 1610, Willem van Swanenburgh, is er maar weinig werk bekend van de *pictor*, de tekenaar van deze serie.⁵³³ Ontwerptekeningen waren, naast zelfstandige konterfeitsels, natuurlijk de eerste stap in de productie van prenten en schilderijen.⁵³⁴ De transitiefase van ontwerp naar drukwerk zoals ets of gravure, heeft de afgelopen decennia veel aandacht gekregen, ook vanuit de kring van wetenschapshistorici.⁵³⁵ Het overgeleverde oeuvre van Woudanus is veelzijdig, maar bescheiden in omvang. Het bestaat uit een aantal geschilderde portretten, een groot historiestuk op paneel en ontwerpen voor enkele prenten.

Meerdere werken van Woudanus sluiten aan bij de stedelijke context van de prenten. Woudanus' werk uit de periode 1603-1610 verbeeldde op meerdere manieren stedelijke ruimtes. Een vroeg voorbeeld van een stadsbeeld vormt het historiestuk *De overgave van Weinsberg* uit 1603. Een later voorbeeld, een stadspanorama van Heidelberg, werd in 1608 door Woudanus weergegeven op een prent van het Heidelbergse vat, een bezienswaardigheid die zich aldaar bevond in de, voor publiek toegankelijke, bibliotheek van Friedrich IV. De beschrijving van zijn oeuvre in dit gedeelte begint met het geschilderde historiestuk uit 1603. Dit stuk sloot om verschillende redenen qua thematiek aan bij de stad Leiden, maar door verschil-

lende contemporaine portretten in de voorstelling kan het daarnaast in verband worden gebracht met contemporaine gebeurtenissen tijdens de bezetting van andere Hollandse steden.⁵³⁶

De overgave van Weinsberg toont burgers die zichzelf verdedigen tijdens de belegering van hun stad (afb. 62).⁵³⁷ In de voorstelling heeft Woudanus zichzelf, sober gekleed, op de voorgrond afgebeeld tussen andere burgers, waarbij hij zijn palet hanteert als een schild (afb. 63). Hier zien we de kunstenaar in zijn eigen kunstwerk opgevoerd als ooggetuige, maar ook als actieve deelnemer in de collectieve verdediging van de stad. Recht onder de schouder van Woudanus spannen een man en een jongen een boog. Hier lijkt sprake van een onderricht. De aanwezigheid van het zelfportret van de schilder weerspiegelt een grote mate van zelfbewustzijn. Hieruit blijkt dat Woudanus zich als schilder, net als historieschrijvers en uitgevers, een actieve rol toebedeelde in dit verhaal over een burgeropstand.⁵³⁸ Door het schilderen van een verhaal over een stadsbelegering droeg hij met zijn talent bij aan de verdediging van de stad.

De complexe compositie toont een veelheid van figuren tegen de achtergrond van een ommurde stad met middeleeuwse stadstorens.⁵³⁹ Het schilderij *De overgave van Weinsberg* van Woudanus is gebaseerd op een middeleeuwse legende over de belegering van de burcht van Weinsberg door de katholieke keizer Koenraad III.⁵⁴⁰ De legende verhaalt hoe de keizer tijdens de belegering van deze vestingstad de mannen uit de stad dreigt te onthoofden. Alleen vrouwen en kinderen krijgen toestemming om met hun

⁵³³Over Woudanus zie: Hollstein, dl. 54; Aa, dl. 20, 1877; Riemsdijk 1896; Ekkart 1974 (Leidse schilders), 1975, 1989; Zijlmans 2011; Moerman 2012.

⁵³⁴Zie over vroegmoderne tekeningen: Bleyerveld 1993; Hautekeete 2007.

⁵³⁵Bowen 2008; Dackerman 2011; Zanen 2019; Kusukawa 2012.

⁵³⁶Waal 1952, p. 336. De Waal vermeldt als bron van de legende een beschrijving door de geschiedschrijver H. Junius (1511-1575). De legende werd met meerdere steden in verband gebracht.

⁵³⁷Ekkart 1989, pp. 224-232; Kloek 2014.

⁵³⁸Over de actieve rol van burgers als boekhandelaars en kunstenaars tijdens de opstand: Helmers 2021, pp. 193-194.

⁵³⁹Formaat 1435 mm x 2845 mm, incl. lijst. Gesigneerd rechtsonder op een steen 'J C W' (J C ineen).

⁵⁴⁰Ekkart 1989, pp. 224-232; Zijlmans 2011, pp. 48-54; Kloek 2014. Cat. Museum De Lakenhal 1983, p. 409-410; Museum De Lakenhal, inv. nr./cat. nr. S 463. Het schilderij werd in 1912 door De Lakenhal aangekocht van L.J.A. Scheltus van Kampferbeke.

afb. 62

afb. 63

dierbaarste bezittingen de stad te verlaten, maar in plaats van geld en wereldse goederen dragen ze de mannen op hun rug de stad uit. De keizer kijkt hierbij machteloos toe. Op de voorgrond rechts is een verliefd stel te zien, omringd door werkeloze soldaten. Weinsberg, een kleine vestingstad, domineert de achtergrond, waar de uittocht van de vrouwen wordt afgebeeld. Rechts zien we een vredig genretafereel van een echtpaar voor een legertent, omringd door muzikanten, onder wie de rederijker en historieschrijver Jacob Duym (1547-1612/1616), afgebeeld met een bazuin.⁵⁴¹ Diens portret op het schilderij is gebaseerd op een gravure door Jacques de Gheyn II uit Duym's *Spiegelboek*.⁵⁴² De legende van Weinsberg werd in 1600 door Duym voor de betreffende publicatie bewerkt tot een toneelstuk. De huwelijksrouw van de vrouwen wordt hierbij als voorbeeld gesteld: een universeel onderwerp waar, naast vrouwen, iedereen uit alle lagen van de bevolking en uit verschillende plaatsen en landen zich gemakkelijk in kon verplaatsen. Ook het onderwerp van een stadsbelegering bleek, vanwege de posities van de Hollandse steden tijdens de Spaanse bezetting, geliefd bij allerlei burgers. In de vroegmoderne periode werden dan ook meerdere stadsbelegeringen in beeld gebracht op publieke plekken, waaronder die door Isaac Claesz. van Swanenburgh. In 1599 leverde hij, zoals eerder beschreven, een ontwerp voor de glas-in-loodramen in de St. Janskerk in Gouda met als onderwerp het *Beleg van Samaria*. Dit verhaal uit het Oude Testament stond model voor het beleg van Leiden.⁵⁴³ Het eerdergenoemde stadsprofiel op de

berg Samaria komt in grote lijnen overeen met dat van Weinsberg. Een ander opmerkelijk portret op het historiestuk is dat van graveur en auteur Dirk Volkertsz. Coornhert (1522-1590), bekend om zijn irenische geschriften en afkeer van godsdienstdwang.⁵⁴⁴ Woudanus heeft zichzelf afgebeeld in dichte nabijheid van de auteur, waardoor visueel een nauw verband ontstaat tussen beiden. Ook Coornhert schreef onder andere toneelspele die, evenals de legende van Weinsberg, dienden als morele richtlijn voor vrouwen.⁵⁴⁵

Het onderwerp van de vrouwenburcht werd, zoals eerder beschreven, ook afgebeeld door Isaac Claesz. van Swanenburgh. In 2008 werd bij Sotheby's in Amsterdam een paneel geveild dat werd toegeschreven aan Isaac Claesz. van Swanenburgh met een voorstelling van Weinsberg, wat hoogstwaarschijnlijk eerder dan het paneel van Woudanus werd geschilderd.⁵⁴⁶ Het bescheiden formaat ervan, dat gangbaar was voor een particulier woonhuis, toont opnieuw aan dat er een brede identificatie met, en dito markt bestond voor afbeeldingen van steden en stadsbelegeringen.

De compositie van het paneel maakt duidelijk dat Woudanus rekening hield met de blik van de kijker. Bij het bekijken ervan moet de kijker zich, om alle onderdelen en groepen op het langgerekte paneel goed te kunnen zien, fysiek van links naar rechts verplaatsen. De blikrichtingen van Woudanus en Duym zijn opmerkelijk. Zij lijken hun aandacht op een bijna strategische wijze te richten naar een hoog gelegen en onzichtbaar punt, respectievelijk links en rechts buiten het

⁵⁴¹Ekkart 1989, pp. 225-226.

⁵⁴²Ekkart 1989, p. 227. Duym, J., *Een Spiegelboek inhoudende ses spiegels, waerin veel deuchden claer aen te mercken zijn*, Leiden: J. Bouwensz., 1600. Bestudeerd exemplaar: KB, inv. nr. KW 1704 A 13. Deze gravure geeft de jurist Duym weer op drieënvijftigjarige leeftijd anno 1600. Het boek geeft de lezer een aantal morele voorbeelden met richtlijnen voor een deugdzzaam leven.

⁵⁴³Ekkart 1998, pp. 94-104. Het glas is gesigneerd 1601. Zie hierover: Ruyven-Zeman 2002.

⁵⁴⁴Hollstein, dl. 4; Ekkart 1989, p. 230. Overzicht van het werk van Coornhert: Fleurkens, 1994. Over Coornherts gravures: Veldman 1989.

⁵⁴⁵Over het moralisme van Coornhert: Buys 2012, pp. 19-34.

⁵⁴⁶Olie op paneel, 615 mm x 870 mm, datering/standplaats onbekend, RKD 0000320108.

schilderij, in de fysieke ruimte van de kijker. De dominante rugfiguur met sjerp suggereert een fysieke afspiegeling van de kijker. Als de kijker zich voor het paneel op de plek bevindt van deze rugfiguur, dan leidt de blik in een s-vorm via een weg de berg op, langs de optocht van de vrouwen die uit de stadspoort tevoorschijn komen.

De voorstelling is, in tegenstelling tot de prentenserie van de verzamelingen, dynamisch van karakter. Woudanus maakte in dit schilderij gebruik van contrasten en tegenstellingen en deelt zijn figuren op in groepen en paren, een stijl die in meerdere opzichten doet denken aan die van Isaac Claesz. van Swanenburgh.⁵⁴⁷ Woudanus bediende zich in 1603, net als in de prenten van 1610, van inhoudelijke en visuele contrasten om het verhaal in beeld te brengen en ordende het complexe beeld in horizontale, verticale en diagonale elementen. Het schilderij bestaat uit een achtergrond met een profiel van de ommuurde stad op een berg. Op de voorgrond zien we links een staat van oorlog, rechts een staat van vrede. Net als op de prenten van de verzamelingen zijn de figuren op de voorgrond geordend in groepen van vier of twee stuks. De figuren zijn vaak contrair aan elkaar, wat betreft kleding, leeftijd, uitdrukking en pose. De blikrichtingen en de posities van de koppen zijn afwisselend weergegeven. Diagonale lijnen, zoals van de kruisboog en het zwaard op de voorgrond en de meanderende lijnen van de weg, naar de vrouwenburcht leiden het oog van de kijker de picturale ruimte in. Kort samengevat, het paneel met *De overgave van Weinsberg* toont dat Woudanus als schilder een rol speelde in het

verbeelden van de stadsgeschiedenis en van de lokale identiteit. Zijn zelfportret toont hem al schilderend temidden van gewapende figuren, met in zijn hand een palet met verf, dat wordt gehanteerd als een schild. Uit de complexe compositie blijkt dat de stijl van Woudanus wordt gekenmerkt door het gebruik van tegenstellingen. Met behulp van dit ordeningsprincipe leidt hij het oog van de kijker op een gefaseerde manier door de stedelijke ruimte. Het verhaal over de Duitse vrouwenburcht genoot populariteit in Leiden, zo blijkt uit de verschillende voorstellingen. In de voorstelling van Woudanus werd de context van het verhaal aangepast door contemporaine figuren in het schilderij te tonen, onder wie Duym en Coornhert. Dat het thema goed aansloot bij een breed publiek, blijkt uit het rederijersstuk van Duym. Dertig jaar na de belegering van Leiden, was de herinnering aan collectieve verbroedering nog springlevend. De geschiedenis van de Duitse burcht sloot natuurlijk ook aan bij de geschiedenis van de Burcht in Leiden en andere beschrijvingen en kaarten van stadsbelegeringen. De Burcht, van oorsprong een verdedigingswerk, was een van de oudste bezienswaardigheden in Leiden en onderdeel van de identiteit van de stad.⁵⁴⁸

We zien Woudanus' fascinatie voor architectuur in relatie tot stedelijke identiteit terug op een prent uit 1608 met een stadspanorama van een universiteitsstad. Zowel de inhoud als de opbouw van de compositie van deze gravure kan worden beschouwd als een vooraankondiging van de prentenserie die in dit proefschrift centraal staat. Heidelberg was, net als het stadje Weinsberg (niet

⁵⁴⁷Ruyven-Zeman 2002, p. 118.
Zie Ruyven-Zemans opmerking over de houdingen van de twee soldaten links op het raam.

⁵⁴⁸Dit blijkt uit de omschrijving met illustratie van de Burcht in o.a. Orlers stadsbeschrijving, 1614. Zie over de geschiedenis en de bronnen over de Leidse Burcht: Vlist 2003. Over de Leidse identiteit als problematisch begrip: Schmidt 2020, p. 5.

ver daarvandaan), gesitueerd aan de oever van de Neckar. In deze stad bevond zich een bibliotheek van aanzien met een reusachtig wijnvat, met daarin een verzameling wijn uit alle windstreken.

De prent van het Heidelberger wijnvat, naar een tekening van Woudanus, werd in 1608 gegraveerd door Willem Jacobsz. Delff (1580-1638) en in Leiden op groot formaat uitgegeven door Hendrick van Haestens (afb. 64).⁵⁴⁹ Volgens de signatuur linksonder op de prent bezat Van Haestens een privilege op deze afbeelding. De prent van het vat toont een opslagplaats van wijn in de kelder van een bibliotheek. Het eikenhouten wijnvat werd in de periode 1589-1591 gebouwd in opdracht van een bondgenoot van Willem van Oranje tegen Spanje, Johann Casimir van de Palts (1543-1592). De inhoud van het vat bedroeg circa 123.000 tot 130.000 liter. Het fungeerde als opslagplaats in tijden van schaarste en bezat buitengewoon grote afmetingen. Het ontwerp van de prent van het vat heeft als stedelijke bezienswaardigheid duidelijk als voorbeeld gediend voor de Leidse prenten uit 1609 en 1610.⁵⁵⁰ In beide gevallen is er sprake van een publieke ruimte met een verzameling. De ruimte op de voorstelling in 1608 wordt, net als in 1609 en 1610, vrijwel geheel ingenomen door het onderwerp, waarbij de maatvoering wordt benadrukt door de toeschouwers. De blik van de toeschouwer wordt vanaf een hoog standpunt naar het vat geleid, naar een ornament in de vorm van een leeuw. Het vat bevindt zich op de prent in een gewelfde ruimte, voorzien van een klein raam. Door middel van twee brede traptreden kon een lagergelegen ruimte worden betreden. Het vat

werd door Woudanus schuin van voren weergegeven, waardoor de houtconstructie van de voor- en zijkant goed zichtbaar is. Op de voorgrond bevindt zich een klein publiek, geordend in paren.

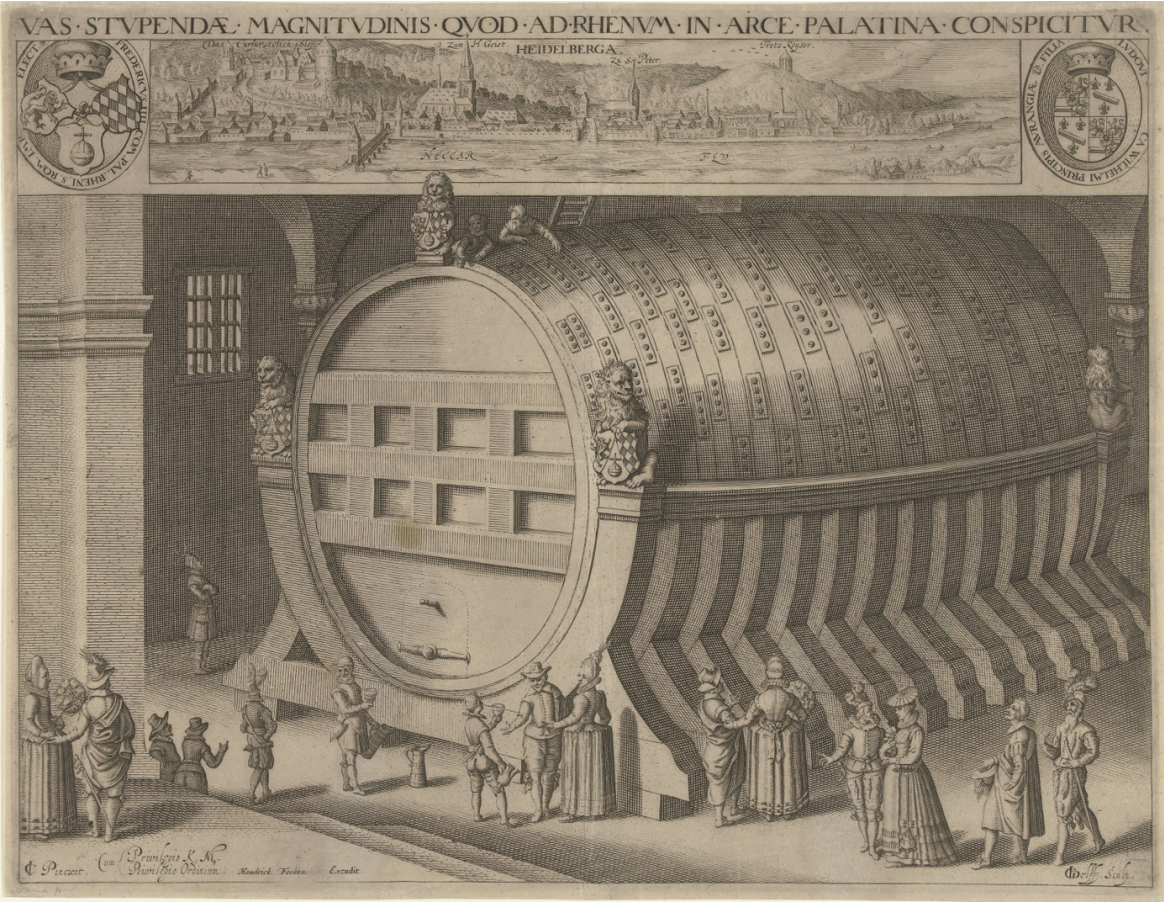
Een jonge en een oudere man bieden wijn aan in een roemer aan twee echtparen. Links zijn echtparen met elkaar in gesprek. Een vrouw draagt een waaier, net zoals op de prent van het theater in 1610. Een paar op de voorstelling is van de achterzijde weergegeven en een ander paar van de voorzijde. Geheel rechts in de benedenhoek heeft Woudanus een paar mannen uitgebeeld die de kijker zijn of haar aandacht uitlokken. De rechter, met een hoed met grote veren en een gespleten baard, draagt een lange degen en wijst omhoog met de wijsvinger. De andere man naast hem kijkt met aandacht naar het plafond, naar iets dat zich buiten het gezicht van de toeschouwer bevindt. Het bordes met het echtpaar links leidt de toeschouwer de picturale ruimte in. Onder het paar op het bordes is, in sierlijk schrift, het monogram van Woudanus en het privilege met de signatuur van uitgever Van Haestens gegraveerd. De signatuur is geaccentueerd met helder licht.

Het wijnvat en het juk zijn met veel detail weergegeven. De voorzijde van het vat is rondom versierd met drie leeuwen die het wapenschild van de Palts tonen met een rijksappel. Aan de achterzijde van de ton zien we eenzelfde leeuwtje, maar dan op de rug. Aan de bovenzijde van de prent staat de koptekst *'VAS STVPENDÆ MAGNITVDINIS QUOD AD RHENVN IN ARCE PALATINA CONSPICITUR'*. Onder deze tekst zien we het langgerekte panorama van de stad Heidelberg,

⁵⁴⁹Over W.J. Delff: Hollstein, dl. 5. Formaat 356 mm x 463 mm, kopergravure, Kurpfälzisches Museum der Stadt Heidelberg, S 7355. Exemplaar British Museum Londen, formaat 350 mm x 400 mm, G.1244, met onderschrift in het Hollands in vier kolommen. Zie daarnaast een exemplaar in het Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1894-A-18592. Uitgave door Hendrick Focken in Amsterdam. Focken was in Amsterdam werkzaam als uitgever in de periode 1651-1677.

⁵⁵⁰Formaat 114 mm x 108 mm, Universitätsbibliothek Heidelberg, Graph. Slg. A_0045. Zie de afbeelding in: Hegeler 2003, p. 31. Zie over de eerste bronnen over het vat Hegeler 2003: de eerste schriftelijke bron over het vat dateerde uit 1594 en was van de hand van de Duitse calvinistische pastor Anton Praetorius (1560-1613). Zijn geschrift bevatte een opdracht aan keurvorst Friedrich IV van de Palts (1574-1610) die regeerde van 1591 tot 1610. Deze vorst was de echtgenoot van de oudste dochter van Willem van Oranje

en Charlotte van Bourbon, de in Delft geboren Louise Juliana van Oranje-Nassau (1576-1644). Een tweede bron over het vat betrof het reisverslag uit 1611 van de Engelse Thomas Coryate (ca.1577-1617). Een latere en kleinere voorstelling (ca. 1614) van het vat werd vervaardigd door Matthäus Merian de Oude (1593-1650). Deze prent is een navolging van de compositie op de prent van het vat naar ontwerp van Woudanus.

afb. 64

gezien vanaf de rivier met het opschrift *Neccar flu*. In het panorama van Heidelberg zijn bouwwerken als ‘*Das Curfurstelich sloss*’, de kerken ‘*Zum H. Geist*, *Zu s. Peter*’ en de toren ‘*Trots keyser*’ van bijschriften voorzien.⁵⁵¹ Links en rechts van het panorama bevinden zich de heraldische wapens van Friedrich IV en dat van zijn echtgenote, Louise Juliana van Oranje-Nassau. Het rondschrift ‘*Wilhelmi principis Aurangiae filia Ludovica*’ in het rechterwapen refereert aan Louise Juliana’s vader, Willem van Oranje. Aan de onderrand van de prent uit het Kurpfälzisches Museum der Stadt Heidelberg en die van het British Museum is een beschrijving van de bezienswaardigheid in het Hollands toegevoegd, in vier kolommen.

De prent vertoont stilistische overeenkomsten met de ontwerpen van de Leidse prenten door de activiteiten van de figuren. Onder het panorama bevinden zich twee gemakkelijke jongensfiguren boven op het vat, een plek die is bereikt via een ladder. De rechterfiguur meet met zijn arm het vat op en de linkerfiguur toont een drinknap aan het publiek. Ook technisch gezien bestaan er overeenkomsten, zoals de weergave van een ellips. De architectuur van de ruimte is perspectivisch correct weergegeven, in tegenstelling tot het vat. De deksel heeft de vorm van een ovaal, in plaats van een ellips. Deze ellips is aan de linkerkant vanuit een ander perspectief weergegeven, waardoor de deksel niet symmetrisch lijkt. Hetzelfde geldt voor de vorm van de ton, die van voren taps oploopt en naar achteren stomp eindigt. Ook is, net als op de Leidse prenten, veel aandacht besteed aan de diverse kledij van de figuren, handgebaren

en lichaamshoudingen. De vraag is hoe het ontwerp van het Heidelbergse vat bekend raakte bij Van Haestens, Delff en Woudanus en om welke redenen door hen een prent van het vat werd uitgegeven. Het vat was een publiekstrekker in een universiteitsstad, en een uiting van stedelijke bewustzijn en de hang naar status. In Heidelberg bevond zich sinds 1386 de Ruprecht-Karls-Universität, gesticht door Ruprecht I. De jeugdige Maurits volgde onderwijs aan deze universiteit, voorafgaand aan zijn opleiding aan de Leidse universiteit.⁵⁵² Het feit dat het vat in bezit was van de oudste dochter van Willem van Oranje zal voor Van Haestens ongetwijfeld een belangrijke rol hebben gespeeld. Zijn aandacht voor de Oranjes, en die van Orlers en Le Maire, zou in 1610 resulteren in de uitgave *Den Nassauschen lauren-crans*, waarover later meer.⁵⁵³

Er bestonden nauwe contacten tussen de Oranjes in Heidelberg en inwoners uit Leiden. De weduwe Van Steffens van Blyterswijk, genaamd Marie van den Bergh, woonde met haar kinderen in het woonhuis aan de Breestraat 111-113.⁵⁵⁴ Scaliger woonde bij haar in van circa 1597 tot 1607.⁵⁵⁵ Marie van den Bergh vertrok in 1607, in het jaar van het ontstaan van de prent van het vat, naar Heidelberg om daar de gouvernante te worden van de dochters van keurvorst Friedrich IV en Louise Juliana van Oranje-Nassau. De band tussen Scaliger en Marie bleef voortbestaan, getuige een legaat van Scaliger in 1607 en 1608, waaruit blijkt dat hij haar een portret van hemzelf schonk, dat bij hem thuis op de schoorsteen had gehangen.⁵⁵⁶ Andere informanten waren mogelijk geleerde

⁵⁵¹Tebbe 2013, p. 219. Het panorama geeft volgens de auteur de stad weer rond het jaar 1595.

⁵⁵²Zandvliet 2001, p. 163.

⁵⁵³Jonge 1979, pp. 71-94.

⁵⁵⁴Orlers, J.J., Haestens, H.L. van, *Den Nassauschen Lauren-crans. Beschrijvinghe ende af-beeldinge van alle de victorien, so te water als te lande, die Godt almachtich de eedele hooch-mogende Heeren Staaten der Vereenichde Nederlanden verleent heeft, deur het wijs ende clouck beleyt des hooch-ghebooren fursts Maurits van Nassau, uyt gegeven tot een eewige memorie*, Leiden: J.J. Orlers, Haestens, H.L. van, 1610.

⁵⁵⁵Rieu 1881, p. 114; De Jonge 1975, pp. 249-263; De Jonge 1979, p. 86, nt. 62, 69-70. Over de brief over de woning van Marie de Blitterswijk-van den Berch aan Scaliger: Botley 2012, p. 77 e.v., d.d. 30-5-1607, dl. VII.

⁵⁵⁶Jonge 1979, p. 83.

reizigers die tijdens een reis de universiteitsstad Heidelberg aandeden, zoals Reinoud en Willem van Oldenbarnevelt, die werden vergezeld door Johannes Meursius.⁵⁵⁷ Gedrieën werden zij op 29 augustus 1606 in Heidelberg ingeschreven. Ook de vader van Reinoud en Willem, Johan van Oldenbarnevelt, had in 1568 in Heidelberg gestudeerd.⁵⁵⁸ Mogelijk was het grote wijnvat bovendien bekend via verschillende contacten tussen Leidse geleerden met de Heidelbergse hoogleraar geschiedenis en bibliothecaris van de vorstelijke Paltsbibliotheek in Heidelberg, genaamd Jan Gruterus (1560-1627).⁵⁵⁹ Gruterus stond hoog aangeschreven in Leiden: kort na 1602 probeerden curatoren en burgemeesters hem vergeefs naar de universiteit te lokken voor een hooglerschap.⁵⁶⁰ Gruterus correspondeerde met Scaliger over geschriften van Scriverius, Willem van Swanenburghs buurman.⁵⁶¹ Persoonlijk contact tussen Scriverius en Gruterus blijkt uit het feit dat Scriverius van Gruterus in 1601 en 1607 twee publicaties van hem ten geschenke ontving.⁵⁶² Het Leidse netwerk van Gruterus was uitgebreid: Gruterus had namelijk van 1577 tot 1584 rechten gestudeerd te Leiden.⁵⁶³ Hij was bevriend met Janus Dousa, universitaire bestuurder van het eerste uur, en studiegenoot van diens zoon, Janus Dousa jr. Een bijdrage van Gruterus in het *album amicorum* van Janus sr. getuigt van een onderlinge band. In 1592 werd Gruterus door Friedrich IV benoemd tot hoogleraar geschiedenis en in 1602 bibliothecaris van diens *Bibliotheca Palatina*. Het bestaan van het grote vat in de Heidelbergse bibliotheek zal, via eerdergenoemde netwerk-

verbanden, ongetwijfeld bekend zijn geweest in Leiden. Woudanus' ontwerp voor de prent van het wijnvat moet een belangrijke aanloop zijn geweest tot zijn ontwerp van de Leidse prenten in 1609 en 1610. Dit blijkt uit meerdere eerdergenoemde overeenkomsten, en in het bijzonder uit de vergelijkbare stadspanoramás van Heidelberg en Leiden. Op de voorstelling van het vat en op de voorstellingen van 1610 is in beide gevallen een besloten ruimte te zien met veel licht op de voorgrond, en van toeschouwers in elegante houdingen en in paren, soms tegengesteld aan elkaar.

Een typerend detail is het motief van een echtpaar dat de kijker de voorstelling inleidt. De man, op de rug gezien, staat naast een vrouw met een waaier versierd met grote veren. Een dergelijk motief werd door Woudanus in 1610 gebruikt op de voorgrond van de prent van het theater. Het wapenschild naast het panorama van Heidelberg van de in Delft geboren Louise Juliana, de dochter van Willem van Oranje, vertoont een rechtstreeks verband met de beeltenissen en de wapenschilden van Willem en Maurits in de bibliotheek, die de band van Leiden met de Oranjes op de prenten aanschouwelijk maakten. Heidelberg was, net als Leiden, een universiteitsstad. Johann Casimir, die opdracht gaf tot het maken van het vat, voegde in 1591 een nieuw universiteitsgebouw toe aan de stad en voerde veranderingen door in het onderwijs. Deze periode viel samen met de periode van uitbreiding van de Leidse universiteit met de praktijkruimtes op de prenten van 1610. De bouw van het Heidelbergse wijnvat kwam, net als de bouw van de Leidse instellingen rond het

⁵⁵⁷ NNBW dl. 5, k. 393, 394; Wal 1886, p. 56, p. 67, p. 105.

⁵⁵⁸ NNBW dl. 5, k. 384.

⁵⁵⁹ Aa 1862, dl. 7, p. 280.

⁵⁶⁰ Heesakkers 2000, p. 456; Otterspeer 2000, p. 93. In 1593 solliciteerde Gruterus tevergeefs.

⁵⁶¹ Botley 2012, p. 282, dl. VI, d.d. 25 mei 1602; Scaliger zendt Gruterus de index van Scriverius' collectie met inscripties, p. 300, dl. IV; d.d. 9 juni 1602; laat Scaliger aan Gruterus weten dat

Scriverius een goede editie van *Martialis* voor hem zal zoeken (Scriverius produceerde een revisie van *Martialis*), dl. V, p. 377; d.d. 27 juli 1604 laat Scaliger aan Gruterus weten dat Scriverius' editie van *Martialis* niet zal worden gepubliceerd.

⁵⁶² Roscam Abbing 2018, p. 207, nrs. 8-9.

⁵⁶³ Heesakkers 2000, pp. 447-457, [1583/5] 00 00, s.l. 118 r-119 r.

jaar 1590 tot stand. Ook de Leidse bewaarplaatsen waren het resultaat van een behoefte aan onderwijsvernieuwingen in deze periode. De connectie van het vat met een Oranje zal voor Van Haestens een belangrijke rol hebben gespeeld, gezien zijn latere uitgave *Den Nassauschen Lauren-crans*.

Een wijnvat was bovendien een onderwerp dat een groot publiek aansprak doordat het een algemeen gebruiksvoorwerp was met een aantrekkelijke inhoud. De aantrekkingskracht en de symboliek van het reusachtige wijnvat blijken uit interpretaties in twee reisverslagen. Het betrof het loflied *Parnassus Palatinus* in een beschrijving van Anton Praetorius getiteld *Vas Heidelbergense anno Christi nati 1589, et tribus sequentibus mirifice non minus quam magnifice constructum Elegiaco descriptum* uit 1595 en *Coryates Crudities hastily gobbled up in five months travels in France, Italy, &c.* door Thomas Coryate uit het jaar 1608, gepubliceerd in 1611.⁵⁶⁴ Omdat beide reizigers ons inzicht geven in de geschiedenis en de beeldvorming rond het Heidebergse vat, en hoe dit vat figureerde in de zelfrepresentatie van de stad, ga ik hier kort op in.

De eerste beschrijving van het vat was die van Anton Praetorius (1560-1613), een Duits protestants theoloog en bestrijder van heksenvervolgingen. Zijn lofdicht *Parnassus Palatinus*, uitgegeven in 1595, toont aan hoe het wijnvat, getypeerd als een '*novumque monstrum*', werd geïnterpreteerd als publiek bezit. Praetorius schonk in 1601 een exemplaar van het lofdicht aan Janus Gruterus.⁵⁶⁵ De aanhef van het gedicht, in de vorm van een wijnroemer, was gericht aan Johannes Casimir en Friedrich IV. Praetorius informeerde de lezer eerst

over het jaar van de bouw, 1589, en de duur van de bouw, die drie jaar in beslag nam.⁵⁶⁶ Hij en Janus Gruterus spelen in het gedicht de rol van Clio. De godin van de geschiedschrijving begeleidt de lezer via Dittelsheim, langs de Rijn en de Neckar op een weg omhoog naar het oord van Bacchus, de *Parnassus Palatinus*. Hiervan beschrijft Praetorius eerst de naastgelegen menagerie met leeuwen en andere wilde dieren. Bij het vat aangekomen vergelijkt Clio het houten '*mirabile monstrum*' met het paard van Troje.⁵⁶⁷ Het vat zelf werd tot in detail beschreven: hoe diep en lang het was, hoeveel arbeid er met de productie gemoeid was, hoe het was gemaakt en waarvan. Het vat schitterde niet alleen ter ere van de vorst en van God, maar was ook van grootste nut voor de burger. Deze wijn werd, zo stelt Praetorius, bewaard voor de gemeenschap, zoals Jozef de graanoogst bewaarde in zijn Egyptische graanschuur.⁵⁶⁸ Ook Friedrich IV liet grote voorraadschuren bouwen in het land om de burgers te beschermen tegen misoogsten en honger: de vorst verborg in het vat, op een locatie hoog verheven boven de stad, een collectief bezit.⁵⁶⁹ Een tweede beschrijving stamt van de hoveling, schrijver en wereldreiziger Thomas Coryate (ca. 1577-1617). Hij beschreef in 1608 het vat in vergelijkbare metaforen als Praetorius en werd tijdens zijn bezoek persoonlijk begeleid door de bibliothecaris Janus Gruterus. Coryate vergeleek, net als Praetorius, het wijnvat met het paard van Troje, zag zijn rondleiding als het bestijgen van de berg der Muzen en hij beschouwde het vat als een wonder van goddelijke oorsprong.⁵⁷⁰ Hij schafte tijdens zijn bezoek ook de gravure

⁵⁶⁴Praetorius, A., *Vas Heidelbergense anno Christi nati 1589, et tribus sequentibus mirifice non minus quam magnifice constructum Elegiaco descriptum*, Heidelberg: H. Smesmann, 1595. Coryate, T., *Coryates Crudities hastily gobbled up in five months travels in France, Italy, & c.*, London: W. Stansby, 1611.

⁵⁶⁵Hegeler 2003, p. 4, p. 63. Dit betreft een exemplaar uit het archief van het Vaticaan.

⁵⁶⁶Hegeler 2003, pp. 9-19, p. 28. Voor de vertaling van het Latijn naar het Duits; Burghard Schmank, 2003.

⁵⁶⁷Hegeler 2003, pp. 16-17.

⁵⁶⁸Hegeler 2003, pp. 22-23.

⁵⁶⁹Hegeler 2003, p. 31.

⁵⁷⁰Hegeler 2003, p. 39.

van het vat naar Woudanus aan, die, zo blijkt, ter plekke te koop was. In 1611 illustreerde Coryate zijn gepubliceerde reisverslag *Coryate's Crudities* met een aangepaste kopie van de gravure van Delff (afb. 65).⁵⁷¹ De ets met Coryate door William Hole uit 1611 toont hoe prenten werden gebruikt om persoonlijke ervaringen in op te tekenen en aan te passen aan een nieuwe context, in dit geval van een reisverslag. Deze kopie door William Hole toont Coryate staande op het vat. Met zijn hoge hoed en een hand in de zij straalt Coryate een grote mate van zelfbewustheid uit. Hij presenteert zich op de prent als een hoveling en stelt zijn persoonlijke reiservaring centraal, met in zijn hand een sierlijk wijnglas. De personen aan de rechterzijde van de prent, het stadspanorama en de twee wapenborden zijn in deze versie vervangen door de tekst 'A Sciographie or Modell of that stupendious vessell which is at this day shewed in the Palace of the Count Palatine of Rhene in the citie of Heidelberg' oftewel: ik, Coryate, was hier. De prent toont hoe afbeeldingen van publieke bezienswaardigheden zoals die van het vat en die van de Leidse serie, naar individuele behoefte werden hergebruikt, herzien en herschikt.

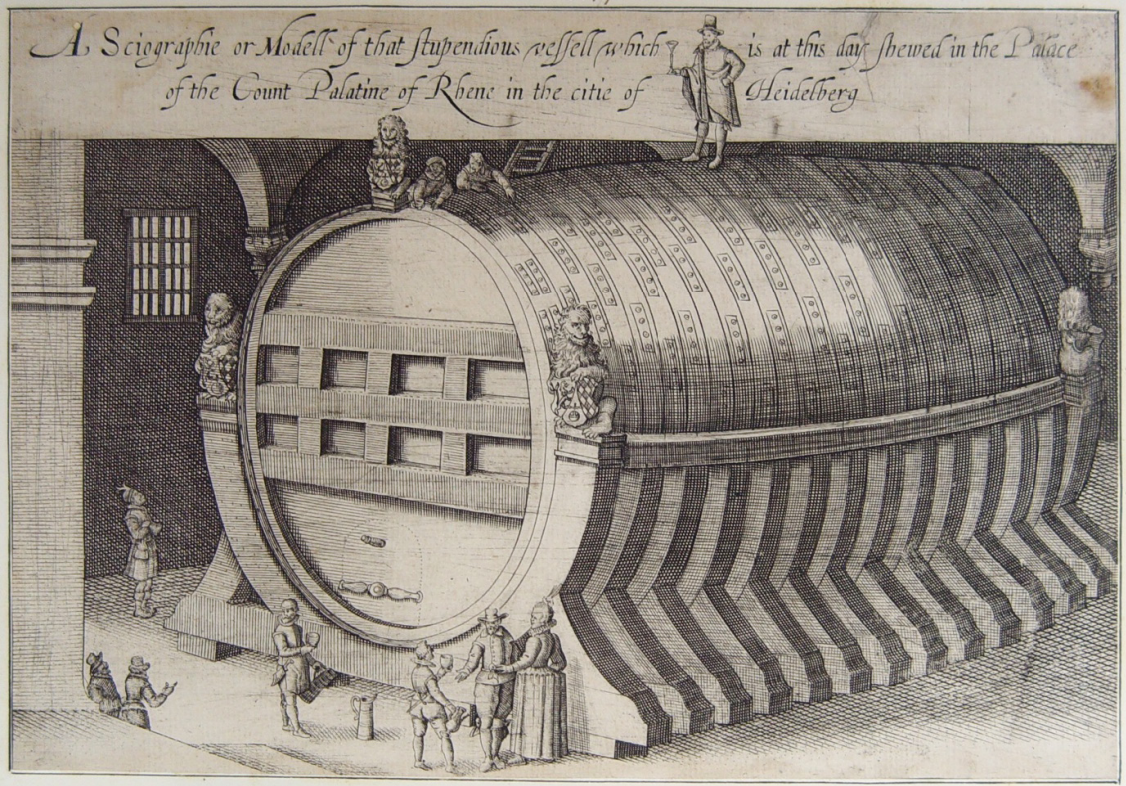
De beschrijvingen van het wijnvat door Coryate en Praetorius laten zien dat de betekenis van het vat verschillend werd geïnterpreteerd. Dat het vat diende tot nut voor de gemeenschap, stond voorop. Predikant Praetorius gebruikte de voorstelling en de beschrijving van het vat als morele richtlijn. De welgestelde Coryate echter transformeerde de context van de voorstelling in dat van een gemakkelijk egodocument. Dit

toont aan dat publieke bezienswaardigheden, en de afbeeldingen en de beschrijvingen ervan, op allerlei wijzen en plaatsen functioneerden en vrij werden aangepast aan een andere context.

Zoals we reeds zagen, was de verbeelding van de stad een onderwerp dat een belangrijke plaats innam in het werk van Woudanus. De behoefte aan beelden van de stad kreeg in de Republiek door het Bestand een grotere impuls. De afkondiging van het Bestand in 1609 was een immens populair onderwerp, ook in de prentkunst. Hoe Woudanus en Van Haestens inspeelden op deze markt blijkt uit een anonieme prent naar een onbekend schilderij van Woudanus, getiteld *Pacis Belgicae Monumentum* (afb. 66). De voorstelling van het vredesmonument werd uitgegeven door Philips Jansz. uit Dordrecht en de Leidse Hendrick van Haestens.⁵⁷² De prent dateert uit 1609, hetzelfde jaar als de eerdergenoemde prent van het anatomisch theater naar Woudanus. Woudanus heeft de zeventien provinciemaagden van de verenigde gewesten op de voorgrond schematisch weergegeven. De vrouwenfiguren op de prent komen in type overeen met de vrouw op de voorgrond van de stad Weinsberg. De provinciemaagden tonen hun wapenborden gezeten op een vierkant monument van vier verdiepingen. Een obelisk, omwonden met lauwertakken, vormt de top van het monument. Boven de obelisk met een windveer is in de wolken een tetragram zichtbaar. Achter de obelisk bevindt zich een vergezicht met links het uitzicht op Antwerpen, en rechts het uitzicht op Amsterdam. Op de top van de trap zit de maagd *Regina Belgica* op een troon. Aan de voeten van de

⁵⁷¹Een illustratie uit *Coryates Crudities* toont een navolging van de voorstelling van het vat naar Woudanus door William Hole, British Museum, G.1.247, ets, 147 mm x 212 mm.

⁵⁷²Rijksmuseum Amsterdam, 563 mm x 415 mm, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-68.248.

afb. 65

afb. 66

afb. 67

afb. 68

Nederlandse maagd ligt een slapende leeuw. De compositie van de prent is door Woudanus opnieuw symmetrisch opgebouwd. Een rechte middellijn leidt de kijker horizontaal via de wapens van Maurits en Holland, Albert en Isabella en dat van Filips II naar de Nederlandse maagd, en langs de obelisk omhoog naar een tetragram. Meer visuele propaganda voor steden is te zien in een ander prentontwerp van Woudanus. Deze gravure toont Maurits als aanvoerder staande

voor een legerkamp rond een vestingstad (afb. 67) en toont overeenkomsten met een tekening en prent door Willem van Swanenburgh van Maurits staande voor de vestingstad Nieuwpoort (afb. 68).⁵⁷³ De gravure van Maurits naar ontwerp van Woudanus werd door Van Sichem in 1626 gebruikt in *Voornaemste gheschiedenissen in de Nederlanden en elders*, een uitgave door J. Jansz. uit Arnhem in het jaar 1626.⁵⁷⁴

⁵⁷³Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-104.161.

⁵⁷⁴Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-15.605.

4.4.2 HET NETWERK VAN Woudanus

Woudanus had de beschikking over een uitgebreid netwerk. Naast familiale relaties waren zowel zakelijke als artistieke contacten van invloed op zijn ontwerpen voor de prenten van de Leidse verzamelingen. Uit verschillende gedrukte werken die voortkwamen uit het netwerk van Woudanus, blijkt dat de prenten van de publieke verzamelingen in Leiden deel uitmaakten van een collectief en visueel idioom: het beeld van de stad en van Holland. Het eerder besproken portret van Scaliger door Woudanus toonde aan dat hij contacten onderhield met invloedrijke personen zoals Cornelis van der Myle (1579-1642). Dit waren geleerden die deel uitmaakten van de Republiek der Letteren en zich ongetwijfeld bewust waren van het effect van de verspreiding van beelden en beschrijvingen van Holland en de Leidse universiteit. Maar ook andere contacten van Woudanus waren van invloed op zijn werk. Dat, in dit uitgebreide netwerk, een breed scala aan propaganda van Holland en de Hollandse steden naar buiten werd gebracht, blijkt uit het volgende.

4.4.3 HET ZAKELIJKE NETWERK VAN DRUKKERS, UITGEVERS EN GRAVEURS

Het zakelijke netwerk van Woudanus omvatte nauwe contacten met drukkers, uitgevers en graveurs, zoals Bartholomeus Dolendo, Jacob Marcus, Hendrick Lodewijksz. van Haestens en Christoffel van Sichem. Tot zijn belangrijke relaties behoorden die met de graveur Bartholomeus Dolendo

(1571-1626) en met de uitgever Jacob Marcus.⁵⁷⁵ Beiden voorzagen de markt onder andere van propagandamateriaal voor Holland.

Marcus was werkzaam als een Leidse drukker tussen 1605 en 1645 en woonde in 1606 in het huis van de weduwe van de kaartenmaker Pieter Bast (ca. 1550-1605) in de Plaatsteeg, dichtbij de Lokhorststeeg (thans Lokhorststraat), waar Woudanus woonde. De winkel en het woonhuis van Marcus bevonden zich in 1622 in de Houtstraat, dicht bij het huis en de winkel van Cloucq.⁵⁷⁶ Hij was afkomstig uit Hamburg, vestigde zich als boekbinder in Leiden en bekwaamde zich daar in het boekenvak bij Jan le Maire in de Pieterskerk-Choorsteeg.⁵⁷⁷ In 1620 kreeg Marcus de opdracht van het universiteitsbestuur voor het drukken van disputaties, hetgeen hem verzekerde van een gedeeltelijk inkomen.⁵⁷⁸ Marcus was actief als boekhandelaar en boekdrukker tot 1654. Hij maakte deel uit van het zakelijke netwerk rond Willem van Swanenburgh. Rond 1608-1610 gaf Marcus een portretgravure uit van de Duitse hertog Johan Willem van Kleef (1562-1609), gegraveerd door Willem van Swanenburgh.⁵⁷⁹ In 1614 voegden Marcus en Joost van Colster portretten zoals uit de *Icones* toe aan kleine voorstellingen van de tuin, het theater en de bibliotheek in hun *Alma Academia*.⁵⁸⁰ In 1616 gaf Marcus zijn *Deliciae Batavae* uit met daarin opnieuw drie kopieën van de prenten, maar nu gecombineerd met voorstellingen van steden.⁵⁸¹ Over deze navolgingen meer in hoofdstuk zes. Ook de graveur Bartholomeus Dolendo produceerde rond 1600 een groot aantal nieuwsprenten die Hollandse steden centraal

⁵⁷⁵Over Bartholomeus Dolendo: Ekkart 1974 (Leidse schilders), pp. 171-196, 1974 (loterijkaart), p. 116, 1998, pp. 90-93, p. 118, p. 119; Wurfbain 1974, p. 71, p. 116. Over Marcus: Briels 1974, pp. 354-355; Hoftijzer 2014, pp. 163-176.

⁵⁷⁶Tolsma 2016, p. 161, nt. 425, ELO, Schoorsteengeld 1606.

⁵⁷⁷Over Le Maire: Breugelmans 2003; Briels 1974, p. 352.

⁵⁷⁸Briels 1974, pp. 354-355; Hoftijzer 2014, pp. 163-176; Tolsma 2016, pp. 161-162. Zie over gedrukte disputaties als

inkomstenbron: Pettegree 2019.

⁵⁷⁹Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-60.819. Voorstelling naar een schilderij van J. Matham, 1608-1610.

⁵⁸⁰*Illustrium Hollandiae & Westfrisiae ordinum Alma Academia Leidensis*, Leiden: J. Marcus, J. van Colster, 1614. Tolsma 2016, pp. 20-21.

⁵⁸¹Marcus, J., *Deliciae Batavae: variae elegantesque picturae omnes Belgii antiquitates, & quicquid praeterea in eo visitur, representantes, quae ad album*

stelden.⁵⁸² Dolendo bezat uitstekende kennis van het lineaire perspectief. Voordat hij in 1609 het interieur van het Leidse anatomisch theater graveerde, voorzag hij in 1604 namelijk in verschillende bladen voor de publicatie *Perspective* door Hans Vredeman de Vries.⁵⁸³ Deze invloedrijke publicatie bevat instructies voor het juiste gebruik van het lineair perspectief voor de weergave van de stedelijke ruimte en van interieurs.⁵⁸⁴ Uit deze bijdrage van Dolendo in het album blijkt dat hij een gedegen technische kennis bezat voor het in beeld brengen van ingewikkelde constructies zoals die van het theater. De houding van het lijk met de uitgestrekte arm op de prent van 1609 komt overeen met een liggende figuur op een van de bladen uit *Perspective* van Dolendo.⁵⁸⁵

Soms is er ook een andere overeenkomst met het werk van Woudanus. Zacharias Dolendo, de begaafde broer van Bartholomeus, graveerde in 1606 ook een prent over de vrouwen van Weinsberg, naar een voorbeeld van De Gheyn. Dit, kennelijk in Leiden tot de verbeelding sprekende thema, zagen we al eerder verbeeld in het reeds besproken schilderij uit 1603. Rond 1607, zoals hiervoor beschreven, graveerde Bartholomeus Dolendo eveneens een portret naar het leven van de zesenzestigjarige Scaliger.⁵⁸⁶

Een sleutelfiguur in het netwerk van Woudanus was buur, vriend, auteur, drukker en uitgever Hendrick Lodewijcxsz. van Haestens (ca. 1556-1629), die, vanaf circa 1606/1608 tot 1621, enkele huizen verderop van hem in de Lokhorststeeg woonde (op het huidige nummer 23).⁵⁸⁷ Het netwerk rond Van Haestens was, zoals we zullen zien,

zeer uitgebreid en Woudanus maakte daar een belangrijk deel van uit. De nauwe relatie tussen Woudanus en de veelzijdige Van Haestens blijkt uit een document waarin Van Haestens na de dood van Woudanus de voogdij krijgt over diens kinderen.⁵⁸⁸ Ook met Cloucq en Van Swanenburgh deed Van Haestens zaken.⁵⁸⁹ Van Haestens woonde van 1596 tot 1620 in Leiden en gebruikte in zijn drukkersmerken onder meer voorstellingen van een vliegende schildpad en van een Minerva.⁵⁹⁰ Voordat hij naar Leiden kwam, werkte Van Haestens voor de uitgever Plantijn in Antwerpen. In Leiden handelde hij, soms met zijn vrouw, in rariteiten (waarover later meer) als Bourgondisch glaswerk, beddeveren, en in waren als peper en suiker.⁵⁹¹ Dergelijke handel in suiker en peper werd onder andere gedreven door apothekers, die mogelijk als doelgroep fungeerden voor Van Haestens.⁵⁹² We zien hier een interessante overlapping van handelsactiviteiten, waarbij werd ingespeeld op de groeiende markt voor rariteiten en zeldzaamheden. Uit de loopbaan van Van Haestens blijkt zijn zakelijke interesse voor zowel universiteit als de stad: in 1622 werd hij stads- en academiedrukker in Leuven.⁵⁹³ Zijn afzetmarkt was breed: hij gaf boeken, prenten en kaarten uit. In 1599 gaf hij een vroege kaart en prospect uit van Rotterdam.⁵⁹⁴ Uit zijn fonds blijkt de afzetmarkt voor onder andere topografische onderwerpen, zoals stadspanorama's en stadsbelegeringen. De meest succesvolle uitgave van een prent betreft die van *De zeilwagen* in 1603. Daarnaast gaf Van Haestens de eerdere beschreven prent *Pacis Belgicae Monumentum* uit, naar ontwerp

studiosorum conficiendum deservirunt, Leiden: Jacob Marcus, 1616. Tolsma 2016, pp. 87-93; Smith 2006, pp. 185-208.

⁵⁸²Over Bartholomeus Dolendo: Ekkart 1974 (Leidse schilders), pp. 171-196, 1974 (loterijkaart), p. 116. Wurfbain 1974, p. 71, p. 116. Over de nieuwsprenten van Dolendo: Klinkert 2005, pp. 76-85.

⁵⁸³Vredeman de Vries, J., *Perspective. Dat is, de hooch-gheroemde conste eens schijnende in oft door-siende ooghen-ghesichtes punt*, Leiden:

H. Hondius, 1604 (2 dln.), UBL, Plano 30 B 6. Over de invloed van *Perspective*: Jong 1996, p. 57; Terwen 1980; Borggrete 2002; Heuer 2009; Maris 2012, pp. 19-21.

⁵⁸⁴Borggrete 2002; Heuer 2009.

⁵⁸⁵Maris 2012, pp. 19-24, afb. 26. *Perspective*, dl. I, UBL, Plano 30 B 6.

⁵⁸⁶Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1885-A-8921.

⁵⁸⁷Zie over Van Haestens: Briels 1974, pp. 305-309; Simoni 1991,

pp. 107-126, 1985, 2003; Kemper 2021. Over zijn woonhuizen: Kemper 2021: pp. 6-7; Ratsma 1975.

⁵⁸⁸Ekkart 1989, p. 238, nt. 10; Riemsdijk 1896, pp. 74-75; Briels 1974, pp. 305-309.

⁵⁸⁹Uit de STCN blijkt vijfmaal een samenwerking met Cloucq door een gezamenlijke uitgave.

⁵⁹⁰Briels 1974, pp. 305-306; Kemper 2021.

⁵⁹¹Kemper 2021, p. 17.

⁵⁹²Zie over deze beroepsgroep: Bosman-Jelgersma 1979; Egmond 2008.

⁵⁹³Ratsma 1995, p. 169; Briels 1975 pp. 305-309; Simoni 1991, pp. 107-126.

⁵⁹⁴Ratsma 1995, pp. 167-207.

van Woudanus. Het fonds van Van Haestens was, bestaande uit hondervijftig titels, buitengewoon omvangrijk en divers. Het bestond onder andere uit boeken voor het onderwijs. Ook een militaire instructie voor het busschieten uit 1605 behoorde tot een van zijn uitgaven.⁵⁹⁵ Van Haestens gaf bovendien meerdere geschriften uit van academische auteurs; dit betrof werken van Scaliger in 1607, Hugo de Groot in 1608, en drie titels van de geschiedschrijver Baudius in 1609.⁵⁹⁶ De tweede druk van het prospect van Rotterdam in 1601/1603, de prent *De Zeilwagen* in 1603, de *Thronus Justitiae* met prenten van Willem van Swanenburgh in 1607 en een historisch boek over ketters rond circa 1607/1608 laten zijn samenwerking zien met Van Siche (1581-1658), Woudanus en Willem van Swanenburgh.⁵⁹⁷ Woudanus leverde enkele ontwerpen voor portretten in dit boek, dat in verschillende talen werd uitgegeven door Van Haestens en Van Siche in 1608.⁵⁹⁸ De uitgave kwam tot stand in samenwerking met Cornelis Claesz., de leermeester van Orlers.

Van Haestens sloot met Orlers een vennootschap af.⁵⁹⁹ In 1596 gaven ze samen werk uit van de dichter en rederijker Jan Fruytiers.⁶⁰⁰ Ook Van Haestens gaf daarna meerdere publicaties uit van rederijkers, waaronder maar liefst zes titels door Duym, met onderwerpen als beschrijvingen van stadsbelegeringen en de strijd tegen Spanje in 1606.⁶⁰¹ Met andere woorden: Van Haestens fonds sloot nauw aan op het groeiende stedelijke en provinciale zelfbewustzijn. De historische publicatie van Scriverius' *Verclaringhe van oudt Batavien nu ghenaeemt Hollandt* werd ook bij Van

Haestens uitgegeven.⁶⁰² In 1610 verscheen Orlers' eerste historische publicatie *Den Nassauschen Lauren-crans*, in samenwerking met Van Haestens en Le Maire.⁶⁰³ In 1614 verkocht Van Haestens de drukplaten en de rechten van deze publicatie aan Orlers.⁶⁰⁴ De samenwerking van Orlers en Van Haestens herhaalde zich ter gelegenheid van de uitgave van de beschrijving van de stad Leiden in 1614, waarin drie kopieën van de prenten van Woudanus verschenen. Meer over deze stadsbeschrijving en het netwerk van Orlers volgt in paragraaf 6.2.3.2. De *Lauren-crans* bestaat uit visueel materiaal als nieuwskaarten, prenten en lof op de veldslagen van Maurits; de geschiedenis van de Opstand, maar ook historische informatie over de Vereenigde Oostindische Compagnie en de reis naar Nova Zembla. Hugo de Groot leverde voor sommige prenten epigrammen.⁶⁰⁵

Eijffingers beschrijving van de publicatie van 1610 toont aan dat Orlers meerdere prenten van Bartholomeus Dolendo opnam, en enkele van Pieter Bast en De Gheyn. Orlers had de prenten doelbewust en 'met veel moeite vergaard' en voegde een legenda toe voor boekbinders in welke volgorde deze moesten worden aangebracht.⁶⁰⁶ De doelgroep was internationaal: er verschenen al snel Franse, Duitse en Engelse vertalingen.⁶⁰⁷ De prenten van Dolendo benaderen het formaat en de maatverhoudingen van de prenten uit de serie van Woudanus. De prent *De inname van Breda* door Dolendo 1597-1601 valt op door zijn ordening in kwarten. Deze militaire operatie is ingedeeld in vier tijdsfases, die in ovale cartouches op een enkel blad zijn weergegeven.⁶⁰⁸ Het eerste ovaal handelt

⁵⁹⁵Brechtel, F.J., *De conste van busschietē*, Leiden: H.L. van Haestens, 1605.

⁵⁹⁶Zie voor een overzicht STCN; Kemper 2022, p. 17. Bijvoorbeeld: Scaliger, J.J., *Elenchus utriusque orationis chronologicæ D. Davidis Parei*, Leiden: H.L. Haestens, 1607.

⁵⁹⁷Ratsma 1995, p. 169. Grouwelen der voornaemster hooft-ketteren Leyden, Leiden: H.L. van Haestens, 1607. *Greuwel der vornahmsten Haupt-ketzeren, so wohl Wiedertauffer, als auch andern*, 1608. *Thronvs*

ivstitiæ. Hoc est de optimo iudice tractatvs, Leiden: C. Siche/H.L. Haestens, 1607.

⁵⁹⁸Grouwelen der voornaemster hooft-ketteren Leyden, Leiden: H.L. van Haestens, 1607.

⁵⁹⁹*Biografisch Woordenboek der Noord- Zuidnederlandse letterkunde 1888-1891*, DBNL.

⁶⁰⁰J. Fruytiers, *Warachtige legende van Ian de Witte*, Leiden: H. Lodewyckszoon, J.J. Orlers, 1596

⁶⁰¹Bijvoorbeeld: *Een bewys dat beter is eenen goeden*

crijgh, dan eenen ghe-veynsden peys, 1606 en *Een Nassausche Persevs, verlosser van Andromeda, ofte de Nederlantsche maeght*, 1606.

⁶⁰²Scriverius, P., *Verclaringhe van oudt Batavien nu ghenaeemt Hollandt*, Leiden: H.L. van Haestens, 1606

⁶⁰³Orlers, J., Haestens, H.L. van, *Den Nassauschen Lauren-crans. Beschrijvinghe ende af-beeldinge van alle de victorien, so te water als te lande, die Godt almachtich de eedele hooch-mogende Heeren*

Staten der Vereenichde Nederlanden verleent heeft, deur het wijs ende clouck beleyt des hooch-ghebooren fursts Maurits van Nassau, uyt gegeven tot een eewige memorie, Leiden: J. J. Orlers, H. van Haestens, 1610.

⁶⁰⁴Kemper 2021, p. 18.

⁶⁰⁵Ratsma 1995, p. 193; Eijffinger 1978, pp. 161-201.

⁶⁰⁶Eijffinger 1978, afb. 5.

⁶⁰⁷Eijffinger 1978, p. 168.

⁶⁰⁸Rijksmuseum Amsterdam,

over de inschepping van het turfschip, dan volgt de aankomst in de burcht, daarna het gevecht tegen de bezetter, en als laatste de vluchtende bezetter en de aankomst van de troepen van Maurits. De volgorde van het verhaal in de cartouches is geordend van links naar rechts, zoals de tekst in een boek. De wapens van de Zeven Provinciën, Maurits, het hertogdom en Breda omsluiten deze militaire overwinning. Het avontuur op Nova Zembla volgt dezelfde indeling in vier tijdfases.⁶⁰⁹ Deze techniek van *time-lapsing* of, zoals het in de Duitse kunstgeschiedenis ook wordt genoemd, *kontinuerende Darstellung*, vond zijn oorsprong in de Bijbelse historieschilderkunst, maar zou vanaf ongeveer 1600 ook worden gebruikt voor het afbeelden van de groei van planten.⁶¹⁰

Uit het oeuvre van Van Haestens blijkt verder de promotie van steden en van Oranje, alsook die van de stadsbelegeringen. Ook uit zijn activiteiten als schrijver blijkt zijn belangstelling voor historische stedenkrijg: in 1613 beschreef Van Haestens de belegering van Oostende.⁶¹¹ De stadsbeschrijving van Orlers verscheen in 1614 en bevatte drie navolgingen van de prenten naar Woudanus.

De productie van de beschrijving zal enige jaren in beslag genomen hebben. In dit boek zien we van Woudanus een ontwerp voor een drukkersmerk.⁶¹² Meer over deze stadsbeschrijving volgt in hoofdstuk zes. Van Haestens werkte, naast samen met Orlers, maar ook met Christoffel van Sichem II (1581-1658). Hij was drukker, uitgever van boeken en prenten, auteur en graveur en handelde samen met Van Haestens in verzamelobjecten en harnassen. Hij maakte deel uit van een uitgebreide

kunstenaarsfamilie.⁶¹³ Gezien het feit dat Van Sichem en Van Haestens al vroeg in het netwerk van Woudanus en Van Swanenburgh waren opgenomen, is het waarschijnlijk dat er een uitwisseling van visuele ideeën heeft plaatsgevonden tussen het drietal Woudanus, Van Sichem en Van Haestens, en mogelijk met betrekking tot het ontwerp van prenten. Ook de eerder uitvoerig beschreven Andreas Cloucq behoorde tot de contacten van Van Sichem. In 1602 had Van Sichem de theoloog Zacharias Ursinus geportretteerd voor diens *Schat-boeck der christelijcke leere*, de door Cloucq meerdere malen herdrukte uitleg van de Heidelbergse catechismus.⁶¹⁴ Van Sichem verzorgde ook het *frontispice* voor dit *Schat-boeck*.⁶¹⁵

Naast hun activiteiten als drukker, uitgever, schrijver en graveur handelden Van Haestens en Van Sichem in verzamelobjecten, een feit dat in de context van de Leidse academische verzamelingen van belang is.⁶¹⁶ Dergelijke handel toont verband met de verzamelobjecten op de voorstellingen van Woudanus in 1610. Om welke zaken het ging, blijkt in 1612 als beiden een verzoek doen tot permissie van verkoop, geregistreerd in het Gerechtsdagboek in Leiden op 12 september. Deze bron vermeldt 'Indische Lackwercken van veel verscheyen soorten, vergulde en verzilverde harnaschen, schone goude leren om camers, salen of saletten te versieren.'⁶¹⁷ De nalatenschap van Van Sichem vermeldde naast een drukpers, prenten als *De Zeilwagen*, Indische rariteiten en kunstboeken.⁶¹⁸ Uit de handel in objecten, de productie van prenten en heruitgaven van verschillende publicaties met onderwerpen als *Gründliche Beschreibung*

RP-P-OB-80.090. Datering 1597-1601. Zie over deze prent: Klinkert 2005, pp. 76-85.

⁶⁰⁹Eijffinger 1979, pp. 251-269. Eijffinger vergelijkt de tekst en het beeld van de prent met een walvis door Saenredam met die van *De zeilwagen*.

⁶¹⁰Zie over het begrip *kontinuerende Darstellung*: Jong 2020, pp. 113-153. Over Bijbelse historieprenten: Waals 2006, pp. 160-167. Over voorstellingen en observatie van planten in relatie tot tijd zie: Daston 2011, pp. 126-133. Over een vroeg voorbeeld van de groei, bloei en

vruchtafzetting van een roos in een werk uit 1587-1589 door Adriaen Collaert (ca. 1560-1618): Dackerman 2011, pp. 196-197.

⁶¹¹Haestens, H. van, *De bloedige ende strenge belegeringhe der stadt Oostende in Vlaenderen*, Leiden: H. van Haestens, 1613. Over deze publicatie: Simoni 2003.

⁶¹²Breugelmans 2003, p. 121.

⁶¹³Hollstein, dl. 27. Over Van Sichem II en zijn familie: Wijnman 1929, pp. 233-244.

⁶¹⁴Ursinus, Z., *Het schat-boeck der christelycke leere; ofte uytlegginghe over den catechismus; ende verclaringhe der besonderste hoofdstucken der christelijcke religie*, Leiden: A. Cloucq, 1602.

⁶¹⁵Tolsma 2016, pp. 42-43. Tolsma beschouwt *Het schat-boeck* als een van de voorlopers van de *Icones*. Tolsma 2016, p. 153, p. 155. Tolsma noemt *Oudt batavien nu ghenaeamt Holland door* Scriverius en Duym

(1606) als vroeg voorbeeld van boekillustraties in Leiden. Het betreft o.a. opgravingen van het fort Brittenburg in Katwijk en van monumenten als de Leidse Burcht.

⁶¹⁶Over dergelijke verzamelobjecten: Cook 2007; Smith 2019; Swan 2021.

⁶¹⁷Over Christoffel van Sichem II; *NNBW* dl. 9, k. 1028.

⁶¹⁸Over de levendige handel in rariteiten in de vroegmoderne tijd: Cook 2007; Smith 2019; Swan 2021.

der Freyen ritterlichen und adelichen Kunst des Fechtens door Joachim Meyer, alsook uit leerboeken als *Kunst- und lehrbüchlein für junge maler* blijkt dat Van Sichem over uiteenlopende kennis en interesse beschikte over onderwerpen zoals die ook worden getoond in de prenten van Woudanus: vechtkunst, boekdrukkunst, anatomie en rariteiten.⁶¹⁹

Van Sichem maakte ook topografische voorstellingen: een landschap in het album van de Leidse student Arnold Buchelius (1565-1641) en een prospect van Amsterdam uit 1615.⁶²⁰

Deze waaier aan werkzaamheden bewijst dat Van Sichem een veelzijdig mens was. Het laat tevens zien dat de zaken uit de prenten van Woudanus en de praktijk van ambachtslieden in de vroege zeventiende eeuw nauw met elkaar vervlochten waren. Van Sichem kwam niet alleen in aanraking met objecten zoals op de prenten van 1610 te zien zijn, hij, en Van Haestens, stonden in nauw contact met verzamelaars en handelaren in verzamelobjecten. Ze waren daardoor goed op de hoogte van de potentiële afzetmarkt daarvan, en van boeken en prenten met verzamelobjecten. Bovenstaande reconstructie van het netwerk van Woudanus weerspiegelt dat het ontwerp van diens prenten voortkwam uit breed gedeelde wetenschappelijke, culturele en commerciële interesses. Zijn brede netwerk bestond uit ambachtslieden die met elkaar samenwerkten, en paste naadloos in een breed spectrum van gemeenschappelijke producten en doelen, zoals de beschrijving van steden.

4.4.4 HET FAMILIENETWERK VAN Woudanus EN ZIJN ECHTGENOTE Aechtge Mattheusdr. van Eijck in Delft en Leiden

Het familienetwerk van Woudanus strekte zich uit tot buiten Leiden, richting Delft. Woudanus werd rond 1565-1570 geboren in het plaatsje 't Woudt, tussen Delft en De Lier, als nakomeling van een brouwers- en burgemeestersfamilie Sasbout.⁶²¹ Zijn vader was Cornelis Jansz. Tionge (de jonge), zijn moeder Trijn Pietersdr. De leermeester van Woudanus was hoogstwaarschijnlijk de portretschilder Jacob Willemsz. Delff (1550-1601), wonende in Delft. Woudanus trouwde in 1594 met de Leidse apothekersdochter Aechtge Mattheusdr. van Eijck. Hij was verzekerd van een jaarlijks inkomen van honderd gulden uit de erfgoederen van zijn moeder. In 1594 vermeldde de trouwakte van Woudanus een woonhuis op de Oude Delft in Delft.⁶²² In 1600 werd Woudanus aangeslagen als huurder voor haardstedengeld op deze gracht.⁶²³

Een andere aanslag voor haardstedengeld betrof een huis in de Voorstraat aan de oostzijde, en van een (leer)jongen, genaamd Aryen Poten. Woudanus huurde dit pand van 'Claes Maerstensz., leydecker op de Catshouck'.⁶²⁴ Uit 1603 dateert een attestatie over losrente aan de stad Delft. Uit de namen en beroepen van de daarbij aanwezige personen in de akte blijken de contacten van Woudanus met Delftse boekbinders (bijl. V).⁶²⁵ Woudanus vestigde zich tussen 1600 en 1603 in Leiden. In 1603 stond hij in Leiden borg voor een Leidse poorter, de prentverkoper en schilder Jan Pietersz. van der Venne.⁶²⁶

⁶¹⁹Meyer, J., *Gründliche Beschreibung der Freyen ritterlichen und adelichen Kunst des Fechtens*, 1570, en: *Kunst und lehrbüchlein für junge maler*, 1580.

⁶²⁰Over Van Sichem en zijn familie: NNBW dl. 9, k. 1021-1031. Wijnman 1929, pp. 233-244.

⁶²¹Zie over zijn leven en werk: Riemsdijk 1896, pp. 68-75; Ekkart 1989, pp. 223-241; Moerman 2012, pp. 78-82. Over het dorp 't Woudt: Moerman 2012.

⁶²²DTB-register ELO, 0014 00123 akte p. 191.

⁶²³Oud archief stadsbestuur Delft, eerste afd. 0001, 00589, akte 63v, 534.

⁶²⁴Oud archief stadsbestuur Delft, 001 40811600 (534) (64), dit betrof drie haardsteden.

⁶²⁵Stadsarchief Delft, Notariële akte, 161.1557, F 17, d.d. 3-4-1603, Brouwerij Lelij Delft.

⁶²⁶ELO, poorterboeken register 1603-1638, d.d. 26-9-1603, poorter Jan Pietersz. (kunstverkoper) borg Jan Cornelisz. en Bartholomeus Woutersz., 3, 2. F 1267, blad 2, akte 8849. Zie over de ondertrouw van Jan Pietersz. in Leiden, 1607: Buijsen 2023, pp. 18-19, nt. 17.

In 1600 woonde Van der Venne waarschijnlijk nog in Delft in de Voorstraat, niet ver van de plaats waar Woudanus een pand huurde.⁶²⁷ De broer van Jan Pietersz. van der Venne, de bekende schilder en graveur Adriaan van der Venne, vestigde zich voor korte tijd in Leiden, waar hij in de leer was bij goudsmid en schilder Simon de Valck, van 1601-1607 werkzaam in Leiden.⁶²⁸ Adriaan van der Venne werd in 1590 gedoopt in de kerk van het dorp 't Woud, de geboorteplaats van Woudanus. In 1614 verhuisden de broers Van der Venne naar Middelburg en werkten daar de rest van hun leven samen.⁶²⁹ De stijl van Adriaan van der Venne vertoont sterke overeenkomsten met die van Woudanus.⁶³⁰ Dit is terug te zien in de houdingen, handgebaren en de compositie van de figuren op hun schilderijen.

Woudanus had in Delft, door zijn familierelatie met de burgemeestersfamilie Sasbout en het huwelijk van zijn tante Trijntje Claesdr. van 't Woudt met Dirck Dircksz., broer van de Delftse burgemeester Hendrick Dircksz. van Santen, deel uitgemaakt van een regentenmilieu. Het is waarschijnlijk dat Woudanus in Delft al vroeg verschillende belangrijke burgers uit een dergelijk regentenmilieu kende, mensen die een connectie hadden met Leidse stadsbestuurders en de universiteit. De Oude Delft was het hart van de stad en werd overwegend bewoond door vooraanstaande burgers en burgemeesters.⁶³¹ Een van de bewoners was Ludolf van Ceulen, die een scherm-school had in de Prinsenhof van Delft.⁶³² Van Ceulen kreeg, zoals bekend, in 1600 een betrekking aan de Leidse universiteit.

Verschillende bewoners van de Oude Delft waren verbonden met de universiteit of het familienetwerk van Woudanus.⁶³³ Op de gracht woonde de weduwe van Abraham van Almonde, Maria de Groot, een tante van Hugo de Groot. Van Almonde was van 1583 curator geweest van de universiteit, tot aan zijn dood in 1593.⁶³⁴ Dat Hugo de Groot (1583-1645) contact had met zijn tante, blijkt uit de publicatie van een tekst ter gelegenheid van het huwelijk van zijn nicht.⁶³⁵ Van Almonde was een van de eerste curatoren van de universiteit en daarnaast meerdere malen burgemeester van Delft. Hij onderhield, uit hoofde van zijn functie, contacten met universitaire bestuurders, onder wie Janus Dousa.⁶³⁶ De communicatie tussen Van Almonde en de universiteit verliep meestal per brief.⁶³⁷ Van Almonde stond natuurlijk ook in contact met de secretaris Jan van Hout, onder meer over de stichting en de inrichting van de bibliotheek, het anatomisch theater en de tuin. De oplevering van de drie instituten heeft Van Almonde door zijn dood in 1593 niet meer meegemaakt. Van Almonde werd als curator op 1 juli 1594 opgevolgd door zijn zwager Jan de Groot, een halfbroer van Maria.⁶³⁸ Nellen spreekt van een grote invloed van de familie De Groot en van Dousa op de dagelijkse gang van zaken aan de universiteit.⁶³⁹ De netwerkverbanden tussen Delft en Leiden waren onmiskenbaar: Hugo's vader Jan de Groot onderhield onder andere vriendschappen met Lipsius, Stevin en Van Ceulen.⁶⁴⁰

⁶²⁷ Stadsarchief Delft, online geraadpleegd. Transcriptie haardstedengeld 1600, 2^e quartier, Voorstraat oostzijde 'Jan Pietersz. schilder' (327, 621) in De drie kandelaren.

⁶²⁸ Aa 1876, dl. 19, p. 32. De Valck was in Leiden getuige bij het huwelijk van Pieter Bast in 1601 en dat van Jan Pietersz. in 1607, ELO, DTB-registers, toegangsnummer 1004, 4:D-151v & 6: F-159. Notarieel archief, toegangsnummer 0506, 74:140.

⁶²⁹ Over het leven van Adriaan van der Venne: Buijsen 2018, pp.

51-73. De broers vestigden zich in 1614 in Middelburg. Adriaan onderhield o.a. contacten met de familie De Gheyn. Buijsen 2023, p. 18, nt. 9. Adriaan van der Venne werd op 22 april 1590 gedoopt in 't Woud. M. Tolsma maakte mij hier attent op, dd. 9-2-2024.

⁶³⁰ Riemsdijk 1896, p. 10.

⁶³¹ Soutendam 1882.

⁶³² Stadsarchief Delft, huizen-protocol, 2249.01. bron 01, 1832, perceelnummer Oude Delft 034B621, postnummer 204 R1,

vermelding 'Ludolf, scherm-meester', 1585-1648.

⁶³³ Soutendam 1882.

⁶³⁴ Soutendam 1882, p. 85; Otterspeer 2000, p. 75.

⁶³⁵ Nellen 2007, p. 55.

⁶³⁶ Otterspeer 2000, p. 146.

⁶³⁷ Een goede indruk van deze briefwisseling geeft het *Dagboek* van Jan van Hout 1581-1596: Otterspeer 2000, p. 142.

⁶³⁸ Nellen 2007, p. 25. In 1543 trouwde de vader van Maria voor de tweede keer, met Elsgen van Heemskerck, dochter van Leidse burgemeester Jan Reyersz. van Heemskerck. Uit dit huwelijk zijn twee zoons geboren, Cornelis en de genoemde Jan, vader van Hugo. Cornelis vestigde zich in Leiden. In Museum De Lakenhal bevindt zich een anoniem portret van een jongeman, genaamd Willem Jan Reyers van Heemskerck uit 1550-1560, S133.

⁶³⁹ Nellen 2007, p. 32.

Hugo zette de vriendschap met Stevin voort, reisde mee in diens zeilwagen in gezelschap van Maurits en voorzag de gravure door Van Swanenburgh van vierentwintig gedichten in het Latijn en Grieks.⁶⁴¹ Een ander aanzienlijke Delftenaar met goede Leidse connecties woonde op de Oude Delft 61: de geneesheer Pieter van Foreest (1521-1597).⁶⁴² Hij woonde in Delft van 1558 tot 1596 en was de lijfarts van Willem van Oranje.

Hij was een van de eerste hoogleraren van de universiteit in 1575.⁶⁴³ Zijn portret uit 1609, door Willem van Swanenburgh, is met portretten van andere belangrijke geleerden als Lipsius, Dousa en Scaliger, opgenomen aan het begin van vrijwel alle bekende exemplaren van de *Icones*.⁶⁴⁴ Van Foreest is afgebeeld op de eerder beschreven prent van de stichtingsoptocht naast de Leidse burgemeester Willem Jan Reyersz. van Heemskerck. Een andere gravure, van Goltzius, toont Van Foreest in 1586 op vierenzestigjarige leeftijd als een geleerde van stand, gekleed in bontjas.⁶⁴⁵ Johannes Heurnius, de eerste hoogleraar geneeskunde en rector van de universiteit, onderhield een nauwe correspondentie met hem.⁶⁴⁶ Van Foreest vervulde een belangrijke functie in het netwerk van de Delftse apothekers. Hij was stadsarts, had als taak de apothekers en hun grondstoffen te controleren en stelde een reglement op voor deze beroepsgroep.

Het Delftse netwerk van apothekers en Van Foreest is mede van belang vanwege het huwelijk van Woudanus met de Leidse apothekersdochter Van Eijck. Door dit huwelijk had Woudanus in Delft en Leiden toegang tot de kennis en de beroepspraktijk van apothekers, hetgeen hem

van nut kon zijn bij de ontwerpen van de prenten van het theater en de tuin. Door hun dagelijkse praktijk werden apothekers genoodzaakt hun grondstoffen systematisch te bewaren. De geneesmiddelen werden doorgaans aantrekkelijk uitgesteld in winkels of op markten. Hun inboedel bestond daarnaast ook uit artefacten en naturalia. Egmond beschrijft verschillende apothekers met verzamelingen en stelt vast dat de werkzaamheden en de verzamelingen van deze beroepsgroep uiteenliepen. De gebruikte systematiek van apothekersverzamelingen speelde volgens Egmond een belangrijke rol bij de inrichting van de *Kunst- und Wunderkammer*. Een voorbeeld van dergelijke systematiek vormde de verzameling van de apotheker Ferrante Imperato.⁶⁴⁷ Zoals we zullen zien: in het geval van de systematiek op de prenten van de tuin en het theater is de connectie van Woudanus met apothekers en de voorbeeldfunctie van de catalogus van de apotheker Imperato van belang. Apothekers observeerden vaak planten en legden deze kennis vast. Woudanus zal door de familie Van Eijck in aanraking zijn geweest met deze beroepspraktijk. In het volgende gedeelte wordt om die reden aandacht geschonken aan het netwerk van Delftse apothekers die in verband kunnen worden gebracht met de stad Leiden en relevante personen in de schoonfamilie van Woudanus. Een belangrijke connectie in deze context is die van Van Foreest met de apotheker Dirck Outgaertsz. Cluyt (1546-1598). Cluyt (ofte wel Clutius, zijn gelatiniseerde naam), de neef van Van Foreest, had zoals eerder beschreven in 1595 de Leidse *Hortus* aangelegd onder beheer van Carolus

⁶⁴⁰Nellen 2007, pp. 27-32.

⁶⁴¹Nellen 2007, pp. 64-67.

⁶⁴²Soutendam 1882, p. 79; Bosman-Jelgersma 1996.

⁶⁴³*Album Scholasticum* 1941, p. 51. Hij gaf echter geen colleges en vertrok in hetzelfde jaar. Over Foreest: Bosman-Jelgersma 1996.

⁶⁴⁴Tolsma 2016.

⁶⁴⁵Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-10.145.

⁶⁴⁶Bosman-Jelgersma 1991, pp. 75-88, 1981, pp. 41-45.

⁶⁴⁷Jorink 2007, p. 272; Egmond 2008, pp. 59-92.

Clusius en presenteerde daarvan een catalogus.⁶⁴⁸ Het bestaan van Cluyt toont hoe sommige apothekers leefden en hoe zij samenwerkten met geleerden.⁶⁴⁹ Cluyt maakte onderdeel uit van een complex en deels internationaal netwerk van botanici en medici. Zijn apotheek met tuin met geneeskundige planten in Delft was gelegen aan de Wijnhaven. Van Foreest liet in Delft vaak recepten klaarmaken in de winkel van Cluyt, en had op die manier regelmatig contact met hem.⁶⁵⁰

Uit de levensbeschrijving van Cluyt en anderen blijkt dat apothekers naast schildersmaterialen, medicamenten en specerijen, ook artikelen als banket en wijn verkochten, zoals aan het stadsbestuur van Delft.⁶⁵¹ Op de Oude Delft woonden voorts de Delftse burgemeester Hendrik Dirksz. van Santen en zijn broer Dirk Dirksz.⁶⁵² Zij maakten niet alleen deel uit van het lokale netwerk van Woudanus, maar ook van dat van de familie van Woudanus en de familie Van Swanenburgh.⁶⁵³ Dirck Dirckz. was getrouwd met een tante van Woudanus, Trijntje Claesdr. van 't Woudt. Hun zoon trouwde in 1595 met Baertge Claesdr., dochter van de broer van Isaac Claesz. van Swanenburgh en een nichtje van Willem van Swanenburgh.⁶⁵⁴ Hun zoon Dirck Dirksz. van Santen II was in 1594 getuige bij het huwelijk van Woudanus en voerde de voogdij over zijn kinderen.⁶⁵⁵ Meerdere personen op de Oude Delft kunnen in verband worden gebracht met Woudanus. Franck Reyersz. van der Burch (1553-1619). Hij had hetzelfde familiewapen als de familie Van der Burch die afkomstig was uit 't Woudt, de geboorteplaats van Woudanus.⁶⁵⁶

Ook Franck Reyersz. maakte deel uit van het burgemeestersnetwerk en was door een huwelijk verbonden aan de familie Van Santen.⁶⁵⁷

Zoals in zoveel Hollandse steden, bestond ook in Delft een levendige verzamelcultuur.⁶⁵⁸ In 1602 was namelijk de Delftse kamer van de Vereenigde Oostindische Compagnie gesticht, wat zorgde voor een groeiende aanvoer van verzamelobjecten en een toename van verzamelaars.⁶⁵⁹ Uit zijn onderzoek naar de inventarissen van laatzeventiende-eeuwse Delftse verzamelaars concludeert Van Veen dat de meeste verzamelaars uit burgemeesters en leden van de veertigraad bestonden. Ook brouwers kwamen als beroepsgroep op deze lijst voor.⁶⁶⁰ Een ervan was brouwer Adam Jansz. van der Burch (1528-1607), een andere telg uit de Woudtse familie Van der Burch. Zijn aanzienlijke collectie werd in het begin van de zeventiende eeuw vermeld door de geschiedschrijver, koopman en humanist Ludovico Guicciardini (1521-1589).⁶⁶¹ Woudanus zal in Delft kennis hebben genomen van de verschillende verzamelingen via zijn netwerk op de Oude Delft en, via een netwerk van apothekers, van Cluyts tuin en verzamelingen, die later deel uit zouden gaan maken van de *Hortus*.

Een Delfts voorbeeld van een in druk verschenen catalogus van een particuliere verzameling met munten, gemmen en schelpen is die van Abraham Gorlaeus (1549-1608). In 1595 vestigde Gorlaeus zich in Delft in een ruim woonhuis op de Oude Delft 126.⁶⁶² Hij huurde dit huis van Nicolaes Adriaansz. van Adrichem en men ging er op bezoek om de verzameling te bekijken.⁶⁶³ Woudanus moet van deze verzameling op de

⁶⁴⁸Otterspeer 2000, p. 173; Bosman-Jelgersma 1976, pp. 525-548.

⁶⁴⁹Egmond 2008, pp. 80-82. Als schoolvoorbeeld hiervan dient het contact tussen Clusius en Cluyt. Over Dirck Outgaerts Cluyt: Bosman-Jelgersma 1976, pp. 525-548, 1979, 1981, pp. 41-45, 1991, pp. 75-88.

⁶⁵⁰Bosman-Jelgersma, 1979, pp. 56-62, 1981, p. 43.

⁶⁵¹Otterspeer 2000, p. 25, p. 40, p. 70. Daarnaast vond de verkoop uiteraard plaats in

winkels, en tijdens markten en festiviteiten in de stad. Zie over het leven van de Delftse Enricus Corvinus (1590-1636) apotheker in Rome: Fleischer 2017, pp. 126-129.

⁶⁵²Zie: <http://collectie-delft.nl/delftse-biografieen>.

⁶⁵³Zie: <http://collectie-delft.nl/delftse-biografieen>.

⁶⁵⁴Ekkart 1989, nt. 7, pp. 237-238.

⁶⁵⁵Idem, p. 223. Hendrik Dirksz. van Santen was burgemeester in

1603, het jaar waarin Woudanus *De overgave van Weinsberg* voltooide. Het burgermeestersnetwerk rond Hendrik Dirksz. van Santen schiep voor Woudanus ongetwijfeld kansen, met name met betrekking tot opdrachten.

⁶⁵⁶Bergvelt 2002, p. 156, Bijlage 1 [1]; Moerman 2012, pp. 56-61. Moerman geeft een historisch overzicht van de familie Van der Burch. De naam van de familie Van Santen werd eerder verbonden aan de familie Van der Burch. Heyndrick Aemsz. van der Burch (voor 1462-1531)

trouwde met Geertrui Beukelsdr. van Santen. Hij was erfgenaam van 't Oude Hof in 't Woudt en bezat een huis op de Oude Delft. Het wapen van de Woudtse familie Van der Burch bestond uit een rode schuinbalk naar links op goud. Volgens Moerman bewoonde zijn broer Jan Aemsz. een huis naast hem op de Oude Delft en bezat hij brouwerij De Hartshoorn. Dit huis bleef tot 1600 in de familie.

⁶⁵⁷Soutendam 1882. Hij bezat brouwerij In de Cimbél op de Oude Delft WZ, werd in 1591 lid van de veertigraad, was van

hoogte zijn geweest. De verzameling van Gorlaeus was goed bekend in het Leidse netwerk van Woudanus: in 1595 bekeek Arnoldius Buchelius in Delft de verzameling van Gorlaeus. Van Van Siche, die handelde in verzamelobjecten, is, zoals eerder gemeld, een bijdrage in het vriendenalbum van Buchelius bekend. Scaliger, zelf verzamelaar van munten, schatte in 1603 de verzameling van Gorlaeus op negenentwintigduizend stuks. Hij was dus goed bekend met de verzameling, net als Hugo de Groot, Janus Dousa en Daniël Heinsius. Zij schreven lofdichten voor zijn catalogus, getiteld *Dactyliotheca seu Annulorum sigillarium quorum apud priscos tam Græcos quam Romanos usus* uit 1601, waarin gravures van een verzameling van bijna vierhonderd ringen te zien zijn.⁶⁶⁴ Ook bij Willem van Swanenburgh zal Gorlaeus bekend zijn geweest: zowel Goltzius in 1580 als De Gheyn II in 1601 graveerden een portret van Gorlaeus.⁶⁶⁵ Goltzius beeldde Gorlaeus af als een geleerde in zijn studeerkamer met diens familiewapen op de achtergrond. De voorstelling van De Gheyn toont Gorlaeus op tweeënvijftigjarige leeftijd (afb. 69). Deze gravure is opgenomen in de catalogus van 1601 en laat een zelfbewuste verzamelaar zien te midden van zegels en ringen.

Opmerkelijk genoeg toont De Gheyn, net als op de Leidse prenten, gedetailleerd de verschillende opbergssystemen, zoals een cassette in de vorm van een boek en een kabinet versierd met kariatiden, voorzien van verschillende lades. Een schrijfgerei met inktpot staat tussen de munten. Drie ringen liggen op een tafelkleed met een gestileerd bloempatroon. Weer een andere ring draagt

Gorlaeus om zijn wijsvinger. Hij wijst hiermee op een gedeeltelijk uitgerolde prent van twee munten met een tekst. Op de voorgrond zijn verschillende munten zichtbaar met antieke portretten *en profil*, waarvan een met een Romeinse helm en een gelijkend op Seneca. Onder de prent is een achtregelig vers te lezen van Hugo de Groot.

De bladen van *Dactyliotheca* zijn steeds ingedeeld in een afbeelding met een korte tekst, waarin het materiaal wordt vermeld. Alle objecten zijn genummerd. Vrijwel elk blad wordt consequent ingedeeld in vier afbeeldingen, met aan de onderzijde twee ringen, zegels, of munten en aan de bovenzijde twee afdrukken ervan in een cirkel. Er is veel variatie aangebracht in de achtergrond. De onderste objecten geven door de slagschaduw de illusie op een tafelblad te liggen. Elk tafelblad is versierd met een wisselend motief. Enkele bladen tonen de afdrukken tegen een achtergrond van wolkenpartijen. Enkele worden getoond met een achtergrond van een berg- of boslandschap, soms met een bruggetje. De gravures van de verzamelobjecten in *Dactyliotheca* wekken een zorgvuldige en gedetailleerde indruk maar zijn kwalitatief niet van het hoge niveau als de portretten van Gorlaeus door De Gheyn II en Goltzius.

De faam van de collectie van Gorlaeus bleek groot: in 1608 kocht de Staten-Generaal zijn schelpencollectie om deze aan te bieden aan de koning van Frankrijk, Hendrik IV (1553-1610). Ook in Leiden genoot zijn collectie aanzien. In 1605 bood Gorlaeus zijn dubbele munten te koop aan aan Paulus Merula.⁶⁶⁶ Gorlaeus onderhield tevens banden met de Leidse hoogleraar Petrus

1592-1596 schepen en in 1607 burgemeester van Delft.

⁶⁵⁸Over verzamelcultuur: Bergvelt 1992 (verzamelingen Delft), 1993, 2002.

⁶⁵⁹Bergvelt 2002, p. 9.

⁶⁶⁰Veen 2002, p. 54.

⁶⁶¹Bergvelt 2002, zie bijlage I, nr. 1, p. 156. Betreft: Guicciardini, L., *Description de tous les Pays-Bas*, Amsterdam: C. Claesz., 1609.

⁶⁶²Over Gorlaeus: NNBW dl. 5, k. 208-210; Langereis 2002, p. 91, nt. 5. Later verhuisde hij naar Het Nieuwe Ossenhoofd gevestigd op de Brabantse Turfmarkt 228.

⁶⁶³Zie over de verzameling en de catalogus: Langereis 2002, pp. 91-99, met een rijkgeïllustreerd overzicht van de catalogi en de verzameling; Soutendam 1882, zie: <http://www.achterdegevels-vandelft.nl/huizen/Oude%20Delft%20126.htm>.

⁶⁶⁴Gorlaeus, A., *Dactyliotheca seu Annulorum sigillarium quorum apud priscos tam Græcos quam Romanos usus*, 1601.

⁶⁶⁵Portret door Goltzius, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-10.274. Portret door De Gheyn, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-9952.

⁶⁶⁶Langereis 2002, p. 99, UBL BPL 1744.

Gorsæus hic in ære sculptus, æs cui,
 Argentum, et aurum, Roma quod vel Græcia
 Signavit unquam, gemmaque et carus lapis
 Cum vetustis destinatus annulis
 Perennitatis gratiam debent suæ.
 Nunc experitur an Metalla a sæculis
 Qui vindicata sæculo nostro dedit,
 Ipsum futuris dent Metalla sæculis.

H. Prot.

Bertius.⁶⁶⁷ Via het Leidse netwerk van Gorlaeus, het aanzien van de collectie en de catalogus van Gorlaeus moet Woudanus notie hebben gehad van diens verzameling. De beschrijving ervan kan mondeling via netwerkcontacten zijn doorgegeven, in Delft via het burgemeestersnetwerk en de verzamelaar Van der Burch, die ook op de Oude Delft woonde, of in Leiden via Willem van Swanenburgh, die, zoals reeds opgemerkt, een leerling was van De Gheyn en diens ontwerp van de prent *De zeilwagen* graveerde. De particuliere verzameling in de catalogus kan mogelijk op die manier in 1610 als een van de voorbeelden hebben gefungeerd voor het ontwerp van de prenten. De consequente indeling van de bladen in vier items, de spiegelbeeldige afbeeldingen en de levendige variatie weerspiegelen een geordend en doordacht systeem waarmee de verzameling in beeld is gebracht, zoals met de Leidse verzamelingen op de Leidse prenten het geval is.

Woudanus heeft, net als De Gheyn, nadrukkelijk aandacht besteed aan de weergave van verschillende types opbergssystemen als wezenlijk onderdeel van een verzameling, zoals de wapens in de schermeschool, de kasten in de bibliotheek, de globes met hun stofkapjes, de instrumentenkast, de perken en het *Ambulacrum*. Het fries met de naturaliën op de prent van de tuin vertoont in de compositie overeenkomsten met de tafelbladen met de ringen in de catalogus en het tafelblad met de verzamelobjecten op het portret door De Gheyn. Ook Woudanus heeft meerdere tafels, kasten en planken op zijn prenten gedetailleerd weergegeven, zoals de snijtafel, de tafels met de

globes en de lessenaars met de boeken. De tafel fungeert bij zowel Gorlaeus als Woudanus als plaats waar de verzamelobjecten kunnen worden getoond, bekeken en geordend.

Aechtge Mattheusdr. van Eijck, de echtgenote van Woudanus, was een directe afstammeling van een Leidse apotheker en apothekersfamilie.⁶⁶⁸ Haar familienetwerk weerspiegelt meerdere verbanden met personen uit universitaire kringen. Hendrik, apotheker en herbergier, oom en voogd van Aechtge, woonde enige tijd naast het Statencollege in het Cellenbroedersklooster aan de huidige Kaiserstraat, schuin tegenover de Faliede Bagijnhof en dicht bij het Academiegebouw.⁶⁶⁹ De apothekersfamilie Van Eijck bestond onder andere uit het type apothekers die geen kruidenierswaren verkochten: kruideniers verkochten kruiden en specerijen, maar maakten geen geneesmiddelen. Apothekers daarentegen, waren meestal theoretisch onderlegd, kenden Latijn en combineerden handwerk met kennis.⁶⁷⁰ De grootvader van Aechtge, meester Claes Cornelisz. van Eijck, was een bemiddelde en geschoolde apotheker.

Hij woonde ruim vijftig jaar op de Botermarkt tegenover de Koornbrug, het tweede huis vanaf de hoek van de Koornbrugsteeg.⁶⁷¹ Aechtge en haar kinderen profiteerden van het vruchtgebruik van zijn nalatenschap.⁶⁷² Uit 1610 stamt een vermelding van een vrouwelijke chirurgijn, waarschijnlijk een dochter van mr. Claes, genaamd Marijtgén Claesdr., werkzaam in Katwijk.⁶⁷³ Mr. Claes woonde tegenover Isaac Claesz. van Swanenburgh, gelegen aan de overkant van het water op de

⁶⁶⁷NNBW dl. 5, k. 209.

⁶⁶⁸Ekkart 1989, p. 223.

⁶⁶⁹ELO, Weeskamer Leiden, Voogdenboek B 1604-1613, www.hogenda.nl.

⁶⁷⁰Ladan 2012, pp. 207-209.

⁶⁷¹Voor een overzicht van zijn leven en de inventaris van zijn nalatenschap: Bosman-Jelgersma 1994, pp. 57-70.

⁶⁷²ELO, Weeskamer Leiden Voogdenboek B 1604-1613, inv. nr. 242, www.hogenda.nl, f.102 v (115) no. 3, d.d. 5-2-1612, f. 155, no. 1, 8-8-1612. Als voogden

van de kinderen van Aechtge worden aangesteld: Andries Claesz. Marechal en Claes Jansz. Busijn.

⁶⁷³Brakel 1992, p. 217.

Nieuwe Rijn (het huidige nummer 45).⁶⁷⁴ Toen hij al werkzaam was als apotheker behaalde hij in 1554 zijn diploma *magister medicinae*.⁶⁷⁵ Ook zijn broer Mees Cornelisz. was apotheker.⁶⁷⁶ Na de dood van mr. Claes in 1586 en van zijn vrouw, Geerten Huygendr., in 1587, werd zijn inventaris in een testament beschreven.⁶⁷⁷ Woudanus werd in 1613 gemachtigd om de aan zijn vrouw toekomende gelden uit deze nalatenschap te lichten.⁶⁷⁸ De inventarislijst bestond uit boeken, medicijnen, een lange toga van damast, een hellebaard en huisraad met zilveren en gouden objecten. De inrichting van de winkel was het bekijken waard; zo blijkt uit de inventaris dat daar negentwintig blauwe en gedeeltelijk vergulde apothekerspotten te zien waren. Zijn medische boekenverzameling was omvangrijk.⁶⁷⁹ Naast medicijnboeken bestond zijn bibliotheek uit een herbarium, een boek over Griekse grammatica en de invloedrijke *De Officiis* van Cicero, een bekende verhandeling over zeden en morele plichten. Claes Cornelisz. verkocht ook inkt en papier, onder andere aan het stadhuis.⁶⁸⁰

Het is voorstelbaar dat ook de familie Van Swanenburgh de nodige papier, inkt en verschillende grondstoffen voor hun atelierpraktijk bij mr. Claes inkocht. Ook bestonden er contacten tussen Claes en studenten: in 1577 had hij Cornelis van Poelgeest en zijn broer in de kost, twee studenten in de theologie.⁶⁸¹ Uit *Dagelijkse zaken* van Witkam blijkt rond 1594 contact tussen de zoon van Claes, Heyndrick Claesz. van Eijck en de universiteit. Daarnaast spreekt deze bron over relaties van Heyndrick met Jan van Hout en met pedel en schermmeester Pieter Bailly.⁶⁸² In de universitaire

notulen van Witkam wordt Heyndrick Claesz. vermeld als biertapper en apotheker.⁶⁸³ De contacten tussen de universiteit en Heynrick vonden plaats rond de verkoop van Heyndricks tuin ten behoeve van de uitbreiding van het voormalige Cellebroedersklooster.⁶⁸⁴ Dit voormalige klooster, het eerdergenoemde Statencollege, bood woonruimte aan armlastige studenten en werd in 1592 gesticht door de Staten van Holland.⁶⁸⁵

Het woonhuis van Heyndrick, een herberg, bevond zich niet ver van de academische locaties. Het betrof een huis met een tuin 'met wassende bomen ende spruytsels'.⁶⁸⁶ Zijn buurman Gerrit Symonsz. Zuyck stond tegen betaling een deel af van zijn erf. Op 25-3-1594 noteerde Jan van Hout dat Zuyck en Heyndrick werden ontboden om de eigendomskwestie 'in 't vruntlic te handelen'. Beiden gingen akkoord en daarna werd op vijf april de koop geaccordeerd.⁶⁸⁷ Heyndrick ontving daarna driehonderdvierenvijftig gulden, negentien stuivers en zes penningen.⁶⁸⁸ Zijn woonhuis bevond zich, volgens de tekeningen in Witkams publicatie, direct naast het toegangspoortje van het klooster.

Waarschijnlijk stond hij daardoor in dagelijks contact met studenten, academisch personeel en hoogleraren. Het tappen van bier zal daarbij een rol hebben gespeeld, want het college en de regent van het Statencollege uitten na de transactie al snel hun klachten vanwege het slechte gedrag van de studenten in zijn herberg en probeerden Heyndrick daarna beperkingen op te leggen wat betreft het tappen van bier. Ze klaagden over 'diergelijcke spel' en 'ontuchtighe woirden'.

⁶⁷⁴Ekkart 1998, p. 15. Ten westen van de Karnemelksbrug, vestiging in 1571.

⁶⁷⁵Ladan 2012, p. 117.

⁶⁷⁶Idem, nt. 357, Mees treedt als voogd op van zijn moeder en vertegenwoordigt in 1584 zijn broer Claes.

⁶⁷⁷ELO, Weeskamerarchief, nr. 2311, 1107.

⁶⁷⁸ELO, Weeskamerarchief, nr. 2311, I, m. 3 januari en 8 augustus.

⁶⁷⁹Bosman-Jelgersma 1994; Ladan 2012, p. 211.

⁶⁸⁰Bosman-Jelgersma 1994, p. 60.

⁶⁸¹Bosman-Jelgersma 1994, p. 61.

⁶⁸²Witkam 1973, dl. 7, p. 3, p. 8, p. 43, pp. 91-98, p. 102.

⁶⁸³Witkam 1973, dl. 7, p. 8, DA. f. 117 feb. 90, 'biertapper', p. 96. Witkam (3349) omschrijft hem als 'apteker': dit was gebaseerd op een kaart uit Pleyte, kaart 16.

⁶⁸⁴Sluijter 2004, pp. 93-117; Otterspeer 2000, pp. 151-167.

⁶⁸⁵Otterspeer 2000, pp. 151-152. Over het Statencollege: Sluijter 2004, pp. 93-117.

⁶⁸⁶Witkam 1973, dl. 7, plattegronden afb. 1-3 (4245). Kaart door S. van Dulmanhorst van de grond die door de universiteit gekocht werd (3450).

⁶⁸⁷Witkam 1973, dl. 7, p. 91 (4245-3444-3450).

⁶⁸⁸Witkam 1973, dl. 7, p. 94 (3445).

Heyndrick bood daarna onder enig aandringen ook de rest van het huis te koop aan. Op negen augustus 1595 werd zijn huis bezichtigd en voor negenentwintighonderd gulden verkocht aan de universiteit, waarop betalingen volgen van vijfhonderd contant en tweehonderd in jaarlijkse termijnen. De oplevering werd vastgesteld in mei 1596. Heyndrick Claesz. van Eijck verzocht daarna, in een door Pieter Bailly geschreven rekest, om nog een jaar te mogen blijven wonen in zijn huis, hetgeen onder voorwaarden werd toegestaan.⁶⁸⁹ Bailly was graveur en schrijfmeester en van 1597 tot 1602 schermmeester onder Ludolf van Ceulen en van 1590 tot 1598 bovendien pedel van de universiteit.⁶⁹⁰ Bailly handelde ook in drukwerk op het Academieplein en woonde in de buurt van Heyndrick, respectievelijk aan de Achtergracht bij de Nonnensteeg en naast de Faliede Bagijnkerk.⁶⁹¹ Ook voerde Pieter Bailly opdrachten voor schrijfwerk uit voor Jan van Hout.⁶⁹²

Contact tussen Heyndrick Claesz. van Eijck en de familie Van Hout blijkt uit een document over de terugbetaling van een lening van Van Eijck aan Van Hout, opgemaakt door een notaris op 3 juli 1593. De lening betrof een schuld van de overleden zoon van Jan van Hout, Bartelmees, groot honderdvier gulden, negen stuivers, twaalf penningen. Deze schuld werd aan Van Eijck afbetaald door zijn vader. Van Eijck ging coulant met de te innen schuld aan Bartelmees om, gezien zijn uitspraak: 'laet hij de vijfenveertig stuvers bij 't ander gelt bewaren ter tijt toe dat hij beter sinnen gecrijcht om te betalen, 't en es geen ondeucdel(icke) schult ende heb 't meest uyt mijn beurs verschoten.'⁶⁹³

De families hadden, zo blijkt uit dit document, een vertrouwensrelatie.

Het netwerk van de familie Van Eijck was Woudanus ongetwijfeld van nut toen hij zich in Leiden vestigde, zoals voor het verwerven van opdrachten. De kennis van de apothekers zal stellig van pas gekomen zijn bij het ontwerp van de gravures van de tuin en het theater. Maar ook het universitaire netwerk van de familie Van Eijck, hoogleraren en studenten, Jan van Hout en Pieter Bailly, het college en de regenten van het Statencollege, boden een potentiële bron van informatie en een afzetmarkt voor de prenten van de universitaire verzamelingen. De herberg van Heyndrick, op kleine afstand van de Faliede Bagijnhof en het Academiegebouw en naast het Statencollege, vormde een *hotspot*, oftewel een publieke locatie, een netwerk- en handelsplaats waar alle rangen en standen van de Leidse bevolking samenkwamen.

⁶⁸⁹Witkam 1973, dl. 7, pp. 97-98 (3450-3452).

⁶⁹⁰NNBW dl. 2, k. 75, 76.

⁶⁹¹Kablusek 2023, pp. 19-20.

⁶⁹²Kablusek 2023, p. 20.

⁶⁹³Witkam 1973, dl. 7, p. 102 (3460) Not. Arch. 57, fol. 141.

4.5 NABESCHOUWING

Samenvattend kan worden vastgesteld dat al ruim voor het jaar 1610 meerdere luxe prenten van stedelijke en publieke voorstellingen zijn aan te wijzen in het oeuvre van Woudanus en Van Swanenburgh. Meerdere daarvan verhoogden de status van steden als Leiden. Klaarblijkelijk was er ook een markt voor. De verdiensten van Willem van Swanenburgh, waaronder het vergroten van de roem van Leiden door middel van prenten, werd in 1614 door Orlers trots verwoord in zijn stadsbeschrijving.⁶⁹⁴ Door middel van de prentkunst werden deze bezienswaardigheden voor iedereen openbaar toegankelijk. Naast de functie van informatiedrager dienden voorstellingen, zoals in het geval van het Heidelbergse vat of *De zeilwagen* als onderwerp van een conversatie, een verheffend zelfbeeld of als morele richtlijn.

Uit de gemeenschappelijke kring rond Woudanus, Van Swanenburgh en Cloucq blijken nauwe contacten met belangrijke stadsbestuurders, aanzienlijke personen uit een internationaal en lokaal geleerdennetwerk en beheerders of gebruikers van de verzamelingen, zoals studenten. Daaruit kunnen we concluderen dat zij op meerdere manieren toegang hadden tot bronnen die als basis konden dienen voor het ontwerp van de prenten van de Leidse verzamelingen. Iemand als Joost van Swanenburgh bezat als stadssecretaris en als Leidse alumnus rechtsgeleerdheid een brede kennis van de stad en de universiteit en dito netwerk. Daarnaast maakte Woudanus door zijn huwelijk met Aechtge van Eijck deel uit van een

apothekersfamilie. Als gevolg daarvan had hij door zijn contacten toegang tot kennis over geneeskundige en botanische verzamelingen, zoals die te zien zijn op de prent van de tuin en het theater. Ook Van Swanenburgh had, gezien zijn titelpagina's voor uitgaven van Dodonaeus en Clusius, meerdere relevante netwerkcontacten die toegang konden verschaffen tot dergelijke bronnen.

Uit de verdiensten en de functies van leden van de familie Van Swanenburgh, bestaande uit ambachtslieden en stadsfunctionarissen, wordt duidelijk dat er sprake was van een collectieve ambitie, die van het vergroten van het aanzien en de status van de stad. Ook uit het oeuvre van Woudanus blijkt deze aandacht voor stedelijke onderwerpen. Zijn zelfportret op het paneel *De overgave van Weinsberg* toont hem als een gewapende burger. Met zijn palet presenteert hij zich op het historieschilderij, in gezelschap van historieschrijver Jacob Duym, als een visuele beschrijver van de stad. De universiteit met haar verzamelingen, was, als publiek bezit, een strategisch onderdeel van die collectieve ambitie. De burgerplicht van ambachtslieden en stadsfunctionarissen vormde in Leiden een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan en het ontwerp van de prenten van de stedelijke verzamelingen.

Verschillende voorstellingen in het netwerk van Van Swanenburgh, Woudanus en Cloucq in de periode 1600-1610 illustreren een behoefte aan voorstellingen die, naast portretten van aanzienlijke personen als geleerden en de Oranjes, stedelijke bezittingen en publieke bouwwerken weergaven. Uitgevers uit de kring rond Woudanus, zoals Van

⁶⁹⁴Orlers 1614, pp. 274-275.

Haestens, Van Sichem en Marcus, speelden in op deze behoefte. Dit resulteerde onder andere in de uitgave van luxueuze prenten van de zeilwagen in 1603, het wijnvat uit Heidelberg in 1608 en het Leidse anatomische theater in 1609. Deze prenten vormden een opmaat voor het ontwerp van de prenten met de verzamelingen in 1610.

Dergelijke voorstellingen toonden unieke curiositeiten, omringd door toeschouwers in publiek toegankelijke ruimtes. In alle gevallen is bij deze onderwerpen een verband aan te wijzen met de Oranjes. Naast de strategische locatie speelden op dergelijke voorstellingen de bijzondere constructie en de inhoud van de unieke bezienswaardigheden een rol. Locatie, constructie en inhoud werden op de voorstellingen versmolten tot een krachtige eenheid. De prent *De zeilwagen*, een voertuig bedacht door de wiskundige en geleerde Stevin, toonde een vernuftig bouwwerk, een hybride vorm tussen een schip en een wagen, op de grens van land en zee. Het zeilvoertuig vervoerde publieke figuren als Maurits, Hugo de Groot en belangrijke diplomaten. In de universiteitsstad Heidelberg, in de kelder van een vorstelijke bibliotheek, hielden de reusachtige houten duigen van het wijnvat een verzameling wijn bijeen uit verschillende streken van het land. In de Leidse universiteit, naast de ruimte van de bibliotheek, kraakten de grote spanten van het theater onder het gewicht van de bezoekers en haar geneeskundige verzameling.

Verscheidene schriftelijke bronnen, zoals werk door Hugo de Groot, Praetorius en Coryate, reflecteren dat dergelijke zaken beschouwd werden

als gemeenschappelijk bezit en als moralistische leidraad voor verschillende lagen van de bevolking. De bijzondere constructies en hun inhoud dienden symbolisch als een instrument, dat ten dienste stond van de geestelijke en de fysieke verheffing van de gemeenschap. Het beeld van de mens op zijn weg omhoog naar hemelse perken of naar de tempel der Muzen was een passende metafoor voor deze verheffing. Ook de prenten zelf, die de wereldlijke functie van de zeilwagen, het wijnvat en het theater toonden, dienden een hoger geestelijk doel: dat van het vergroten en verspreiden van het aanzien en de status van Holland, zijn steden, zijn Oranjes en zijn stadsburgers. In het volgende hoofdstuk wordt aangetoond dat Woudanus zijn ontwerp voor een groot gedeelte baseerde op meerdere voorgangers en dat hij verschillende elementen uit eerdere voorstellingen met verzamelingen, universiteiten en steden, op inventieve wijze samensmeedde tot een unieke en Leidse context. Voor een analyse van het ontstaan en de functie van de vier Leidse prenten is een chronologische beschrijving van belangrijke voorlopers die bekend waren in Leiden, noodzakelijk.

